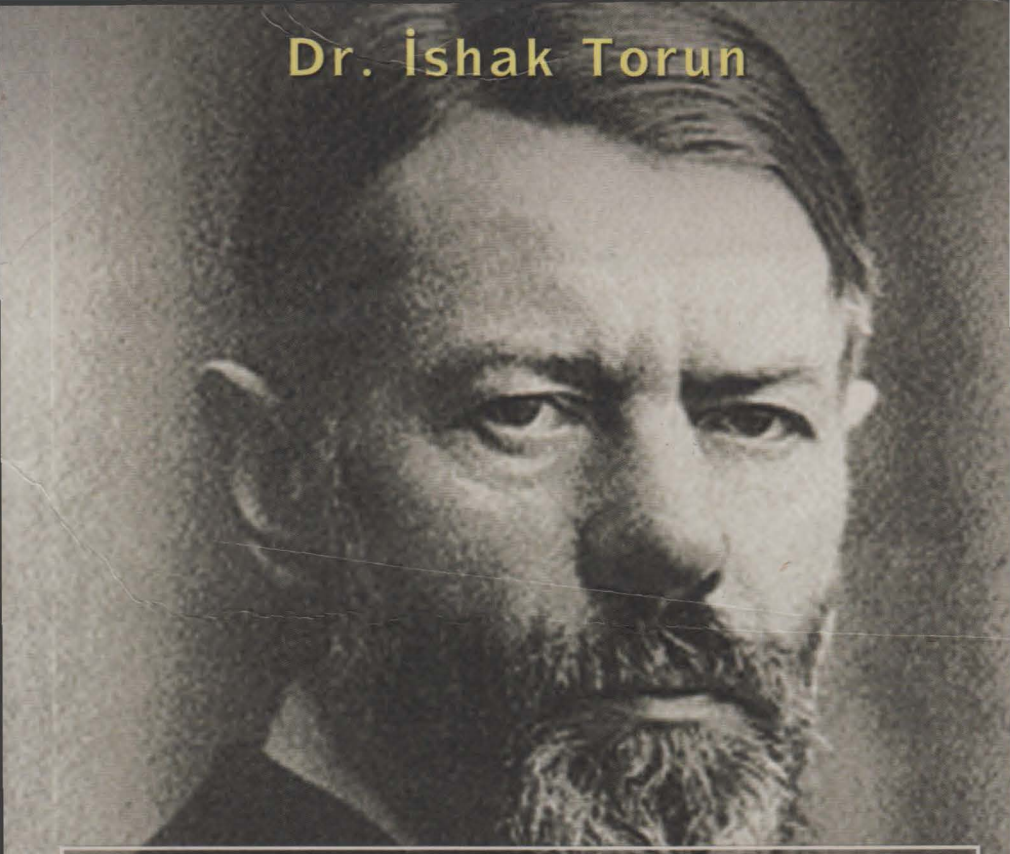
Dr. İshak Torun

max weber'de
iktisadi gelişme düşüncesi

Okumuş Adam

Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi

Okumuş Adam Yayınları : **18**
Ekonomi ve Toplum Dizisi : **01**

Yazarı : Dr. İshak Torun
Genel Yayın Yönetmeni : Ahmet İzci
İç Düzen : Adem Şenel
Düzeltme : Şükrü Nişancı
Satış ve Dağıtım : Attila Akdemir
Kapak Tasarımı : Salih Koca
Kapak Baskısı : Emirler Ofset
İç Baskı : Ecem Ofset
Cilt : Çelik Mücellit

Birinci Baskı : İstanbul, Mart 2003
ISBN : 0975-8513-38-9

Telif Eserler Kanunu gereğince bu eserin bütün basım hakları Okumuş Adam Yayınları'na aittir. İzinsiz kısmen veya tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

OKUMUŞ ADAM YAYINCILIK ve EĞİTİM HİZMETLERİ
Ticarethane Sokak No: 59/4 Cağaloğlu - İST.
Tel & Fax: 0 212 520 60 20 - 519 61 76
e-mail: Okumusadam@mynet.com
www.okumusadam.com

Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi

Dr. İshak Torun

Okumuş Adam

Dr. İshak Torun Kimdir?

1970 yılında Artvin/Yusufeli' de doğdu. Gazi Üniversitesi İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi'nden mezun oldu. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı'nda tamamladığı doktorasıyla bilim doktoru ünvanını kazandı. Bilimsel araştırma yapmak ve lisanını geliştirmek maksadıyla yaklaşık bir yıl Almanya'da bulundu. Bir süre akademisyen olarak görev yaptı. İyi derecede Almanca bilmektedir. Evli ve bir çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

Takdim 7
Giriş 9

Birinci Bölüm
MAX WEBER HAKKINDA GENEL BİLGİ 15
I. Max Weber'in Hayatı ve Eğitimi 16
II. Max Weber' in Şöhreti 18
III. Max Weber'in Aile Ortamı ve Kişiliği 19
IV. Max Weber'in Yaşadığı Dönem ve Ülkesi 21
V.Max Weber'in Diğer Düşünürlerle
Etkileşimi ve Metodolojisi 23

İkinci Bölüm
BATI İKTİSADİ GELİŞME SÜRECİ ve BU SÜRECİ
YORUMLAMAYA YÖNELİK TEZLER 33
I. İktisadî Gelişme Olgusu 34
II. İktisadî Gelişme İle İlgili Tezler 36
A. Tarihsel İktisadî Gelişme Yaklaşımları 37
1. Marxist İktisadî Gelişme 37
2. Rostow'un İktisadî Gelişme Tezi 40
3. Toynbee'nin Meydan Okuma - Cevap Verme Tezi ..47
III. Batı İktisadî Gelişmesinin
(veya Kapitalizmin) Tarihi Seyri 51
A. Erken Kapitalizm 52
B.Yüksek Kapitalizm 56
C. Geç Kapitalizm 59

Üçüncü Bölüm
MAX WEBER' E GÖRE
İKTİSADİ GELİŞME OLGUSU 61
I. Max Weber'e Göre Kapitalizm Kavramı 61

II. Max Weber'e Göre Kapitalizmin Nitelikleri 64
A. Rasyonel Kapital Muhasebesi.....64
B. Piyasaların Serbestliği 65
C. Sağlam ve Güvenilir Bir Hukuk Sistemi 65
D. İşgücünün Serbestliği.....66
E. Ekonomik Hayatın Ticarileşmesi 67
III. Max Weber'e Göre Kapitalizmin Türleri 67
A. Siyasal Kapitalizm 68
B. Modern Endüstriyel Kapitalizm 70

Dördüncü Bölüm
MAX WEBER ' İN İKTİSADİ GELİŞME DÜŞÜNCESİ....73
I. Genel Olarak. 74
II. Max Weber'e Göre Kapitalizmin Ortaya Çıkışı 80
III. Max Weber'e Göre Kapitalizmin Şartları.....83
A. Kapitalizmin Tamamlayıcı ya da Gerekli Şartları 83
1. Burjuva Sınıfının Ortaya Çıkışı 84
2. Kentleşme 87
3. Endüstriyel Teknolojinin Gelişmesi.....93
4. Rasyonel Hukuk 96
B. Kapitalizmin Zorunlu ya da Yeterli Şartı:
"Protestan Ahlâk".....97
1. Protestan Ahlâk Kavramı 98
2. Protestan Ahlâkın Ortaya Çıkışı ve Sonuçları 99
a. İktisat Ahlâkı ve (Kapitalist) İktisat Zihniyeti 108
b. Rasyonalizm ve Reformasyon.....112
c. Metodik Yaşantı 121
d. Servet ve Meslek 123
e. Aktif Riyazet.....124
1) Mistizm ve Aktif Riyazet. 131
2) Mistizm Aktif Riyazetin Örnekleri 133
f. Aktif Riyazetin Toplumsallaşması 134

Sonuç.....137
Kaynaklar.....147

Takdim

Bu kitap, 8 yıl önce İnönü Üniversitesi İktisat Ana Bilim Dalı'nda tamamlamış olduğum "Max Weber'de İktisadî Gelişme Düşüncesi ve Türk Aydınına Etkileri" adlı yüksek lisans tezimin geliştirilmiş, yeniden gözden geçirilmiş şeklidir.

Tezin plan ve içeriğini esas olarak korumakla birlikte, Almanya' da bulunduğum sırada toparladığım belge ve bilgiler ışığında ve özellikle metot açısından yeniden gözden geçirdim. Bu çalışma iktisat tarihi ve toplumbilim alanında yapılmış bir çalışmadır. Nitekim, Weber' in çalışmalarında toplum ve ekonomi (Wirtschaft und Gesellschaft) ayrılmaz bir bütün olarak öne çıkmıştır.

Bu kitap sosyal bilimlere ilgi duyan ve entelektüel ilgileri olan herkesin okuyup zorlanmadan anlayabileceği bir çalışmadır.

Bilecik/Aralık 2002

Giriş

Bu çalışmadaki amacımız, Max Weber' in iktisadî gelişme hakkındaki düşüncelerini onun genel yaklaşımına uygun olarak ortaya koymaktır. Diğer bir ifadeyle; genel anlamda "Batı iktisadî gelişmesinin", özel anlamda "kapitalizmin" ne olduğu, nasıl ve ne şekilde ortaya çıktığı hususundaki Weber' in düşüncelerini tespit etmek ve anlamlı bir bütünlük içinde ortaya koymaktır.

Weber' in iktisadî gelişme düşüncesi, Batı iktisadî gelişmesi ve Modern Kapitalizm' in ortaya çıkışını açıklama çabasıdır. Nitekim, Modern Kapitalizm gibi olguların yalnızca Batı' da ortaya çıkmasında "ne tür şartların bir aradalığı yol açmıştır?" sorusu, Weber' in üzerinde durduğu ana problem olmuştur. Weber' e göre; iktisadî gelişmenin anlaşılabilmesi her şeyden önce *iktisadî zihniyetin* belirlenmesini gerektirir. Çünkü; gelişmenin başat (dominant) faktörü "iktisat ahlâkı" ve "iktisat zihniyeti" dir. Meşhur "altyapı-üstyapı" dikotomisi diliyle ifade edersek; iktisadî gelişme ve Modern Kapitalizm' in başat belirleyicisi üstyapıdır. Fakat bu görüş, altyapı faktörlerinin etkilerini bütünüyle dışarıda bırakacak bir determinizmi de öngörmez.

Problem ve konu, iktisadî ve sosyal gelişmesini henüz tamamlayamamış bütün toplumlarda gündemdeki yerini

korumaktadır. Günümüzde gelişmekte olan ülkelerin aynı üretim tekniklerini ve aynı hukuk tekniklerini gelişmiş ülkelerden aynen kopya ettikleri halde iktisadî hayatları Batıdakinden farklı sonuçlar veriyorsa, bunun o ülke insanının zihniyet tipinden kaynaklandığı bilinmelidir. Zihniyet konusunda bir otorite olan Weber' in iktisadî gelişme hakkındaki düşüncelerini tespit edip ortaya koymak, *iktisadî gelişme* olgusunun açıklanıp tanımlanmasında anahtar bir rol oynamaktadır. Bu meyanda, zihniyet konusunda bir araştırmaya girişen kişinin attığı ilk adımda Weber ile karşılaşacağını söylemek abartılı olmayacaktır.

İktisat ahlâkı ve iktisat zihniyeti konusunda Türkiye' de bir otorite olarak kabul edilen rahmetli Ülgener' in çalışmaları temelde Weberyen düşünce zeminine oturmaktadır. Fakat onun, Weber' in iktisadî düşüncelerini betimleyen müstakil bir çalışması da olmamıştır. Bu bağlamda bizim çalışmamızın hedefi, Weber' in iktisadî gelişme konusundaki düşüncelerini yeni gelişmeleri de dikkate alarak bir bütünlük içinde ortaya koymaktır.

Weber, "çok yönlü (eklektik-sentezci)" bilim adamları kuşağında yer alır[1] ve, bir çok alana yayılmış araştırmaları vardır. Nitekim, onun hakkında kim bir araştırmaya girişse kendisini geniş ve çok sayıda alanla yüz yüze bulur. Bu sebeple, konumuzu mümkün oldukça Weber' in iktisadî düşünceleriyle sınırlandırdık.

Gerek Weber' in kendisinin yazdığı gerekse onun hakkında başkalarının yazdığı düzinelerce eser mevcuttur. Yeterli olmamakla birlikte bu eserlerin önemli bir kısmının çevirisi yapılmıştır.

---

[1]Doğan Özlem, **Max Weber' de Bilim ve Sosyoloji**, 2. Basım, İstanbul: Küyerel Yayınları 1999, s.19; Ahmet Davutoğlu, "Alternatif Sosyal Bilim", **Konferans**, Sakarya: SÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Fen Edebiyat Fakültesi Konferans Salonu, 10.04.1996.

Weber' in eserlerinin anlaşılması biraz güç ve muğlaktır. Bu, onun "eklektik sentezci" düşünür olmasından kaynaklanmaktadır. Eklektik sentezci düşünürlerin çalışmaları genellikle belirli bir alan ve branşa inhisar etmez. Nitekim, Weber'in çalışmaları felsefe, din, hukuk, iktisat, tarih, sosyoloji, yönetim bilimi, müzik gibi çok geniş bir alana yayılmış bulunmaktadır. Binaenaleyh, Weber' in iktisadî gelişme konusundaki düşüncesini muğlak ve dağınık olan çalışmalarından seçmek, bundan da öte yorumlamak gerekir. Tabiatıyla Weberyen yorumlar, onun düşüncelerini anlamak noktasında neredeyse kendisi kadar önem kazanmaktadır. Nitekim, bir açıdan bizim sosyo-kültürel coğrafyada Weberyen yorumcu olarak kabul edilen Ülgener' in çalışmaları ikincil de olsa sıkça başvurduğumuz kaynaklarımız arasında yer aldı.[2]

Araştırmamıza kendi düşüncelerimizi katmama; "eğri" ve "doğru" gibi değer yargılarıyla yargılamama gayreti içinde olduk. Ancak, bundan bizim Weber' in düşüncelerini tümüyle benimsediğimiz anlamı çıkarılmamalıdır. Özelikle, Weber' in Doğu ve İslam toplumlarıyla ilgili düşüncelerine bütünüyle katılmamız mümkün değildir. Çünkü Weber, Avrupa dışında toplumlar söz konusu olduğunda, yeterli ampirik verilere sahip olmadan, kendisinin de eleştirdiği ilerlemeci ve genellemeci bir tutum izlemiştir[3] Yine de; Weber' in

[2]Orhan Tuna, "Prof. Dr. Sabri F.Ülgener ve İki Eseri", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası Prof.Dr. Sabri Ülgener'e Armağan**, İstanbul: İ.Ü.İktisat Fakültesi, Cilt 43, Sayı 1-4, ss.3-12; Teyfik Ertüzün, "Prof. Ülgener' in İktisadî Kalkınma Yaklaşımı", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası Prof.Dr. Sabri Ülgener' e Armağan**, İstanbul: İ.Ü.İktisat Fakültesi, Cilt 43, Sayı 1-4, s.15 ve 19; Ahmet Güner Sayar, "Sabri Ülgener' in Bıraktığı Miras", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası Prof.Dr. Sabri Ülgener'e Armağan**, İstanbul: İ.Ü.İktisat Fakültesi, Cilt 43, Sayı 1-4, s.31; Ahmet Yörük, "Prof.Dr. Sabri F. Ülgener", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası Prof. Dr. Sabri Ülgener'e Armağan**, İstanbul: İ.Ü.İktisat Fakültesi, Cilt 43, Sayı 1-4, s.XVI.

[3]Farklı kutuplarda yer almalarına rağmen Asya ve Doğu konusunda her ikisinin de gayri ilmi oldukları hakkında Meriç' in düşünceleri şöyledir: "Avrupalıya göre, Marx'la Weber, sosyolojinin iki düşman kardeşidir. Ama, Doğu söz konusu oldu mu, rakipler anlaşmazlıklarını unuturlar, coğrafi kaderciliği 'bilimsel' bir hakikat gibi sergilerler." (Cemil Meriç, **Bu Ülke**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 185)

"nedensel çoğulculuk" ve "anlamacı-yorumlamacı" gibi yaklaşımları, özellikle XIX. yüzyıl "Avrupa ben-merkezciliği" ne; "ilerlemeci" ve "genellemeci (tümdengelimci)" yaklaşımlara karşı alternatif oluşturmaktadır.

Bu çalışmada mümkün olduğunca Weber' in kendi eserlerinden yararlanıldı. Bu çalışma amaçlar bakımından *tasvirci (betimsel) model*de, kullanılan araçlar bakımından *belgelere dayalı model*de[4] yapılmıştır. Kullandığımız yöntem tabiatıyla toplumbilimin kullandığı bilimsel yöntemdir. Bilimsel yöntem, temelde tümevarım ve tümdengelim yöntemlerinin bir nevi sentezidir[5]. Ancak bilimsel bilgi, nesnel gerçekliğin bilgisine de eşit değildir. Çünkü; bir bilginin şimdiye kadar doğrulanmış olması bundan sonra doğrulanacağı anlamına gelmez. Nitekim kesin, nesnel bilgi, bilimin ne konusu ve ne de amacıdır. Hatta, yalnışlanamayacağı baştan öngörülen önermeler bilimsel değildir[6]. Binaenaleyh, görecelik, özellikle sosyal bilimlerde nazardan hiç ırak tutulmaması gerekir. Bu bağlamda toplumbilim, tümdengelim yerine tümevarım yöntemini benimseyen, ancak tümdengelimi de yer yer uygulayan, soyut kavram ve yaklaşımlardan somut gerçeklere yönelen, somut gerçeklerden de soyut kurallar arayan, determinist açıklamalar yerine çok sebepli açıklamaları kabul eden bilim dalıdır[7].

---

[4] "Tasvirci Model" ve "Belgelere Dayalı Model" hakkında bkz. Birsen Gökçe, **Toplumsal Bilimlerde Araştırma**, Genişletilmiş 2. Basım, Ankara: Savaş Yayınları, 1992, ss. 65-68; Mustafa Aksoy, "Türk Sosyolojisinde ve Sosyal Bilimlerde Metodoloji Anlayışına İlişkin Bir Kritik", **Türkiye Günlüğü**, Sayı 35, Temmuz-Ağustos 1995, ss.129-135.

[5] Kazim Özdamar, **SPSS ile Biyoistatistik**, Güncelleştirilmiş 4. Baskı, Eskişehir: Kaan Kitapevi, 2001, s.4.

[6] Bryan Magge, **Karl Popper' in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı**, Çev. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982, s. 67 vd.

[7] Mustafa Erkal. **Sosyoloji**, Genişletilmiş 8.Basım, İstanbul: Der Yayınları, 1997. s. 82.

Weber, iktisadî gelişme düşüncesiyle, Türkiye bilimsel ve entelektüel kamuoyunda genellikle iki açıdan gündeme gelmiştir.

Birincisi; Weberyen literatür genelde üstyapıyı, özelde moral değerleri bütünüyle maddeye, ekonomiye irca eden pozitivizm ve materyalizme karşı alternatif bir yaklaşımı temsil etmiştir. Nitekim, idealist yaklaşım sahipleri dünya ve Türkiye'de Weber' i referans almışlardır.

İkincisi; Weber, İslamiyet'le ilgili genellikle oryantalist bakış açısını yansıtan yorumlarıyla gündemimize girmiştir. İdealist-maneviyatçı kesim Weber'in İslamiyet'le ilgili yorumlarını aceleci ve peşin hükümlü bulurken, karşı kesim ise "İslamiyet'in gelişmeye müsait olmadığı" savını Weber' in görüşleriyle refere etmektedir. Her iki açıdan da, amiyane tabirle sapla saman genellikle birbirine karıştırılmıştır. Bu karışıklığı önlemek babında, her kesimden insanın iç rahatlığı ile okuyup anlayabileceği bu eserin bir ihtiyaca karşılık geleceğine inanmaktayız.

Bu çerçevede yaptığımız çalışma dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde; Weber'in düşüncelerine kaynaklık eden; Onu şekillendiren mikro ve makro çevresi incelendi: Bu bölüm Weber' in hayatı, eğitimi, ailesi, ülkesi ve onun zamanının diğer düşünürleriyle olan etkileşimi ve benimsediği metodoloji konularından oluştu.

İkinci bölümde; genel çerçevesiyle iktisadî gelişme olgusu ve Batı iktisadî gelişme sürecinden kısaca bahsedildi. Bölümün ilk kısmında; iktisadî gelişme ve iktisadî büyüme kavramları ile iki kavram arasındaki ilişkiden bahsedildi. İkinci kısmında; iktisadî gelişme ile ilgili diğer düşünürlerin tezleri anlatıldı. Üçüncü kısmında ise Batı iktisadî gelişme sürecinin kısaca panoraması çıkartıldı.

Bu çalışmanın ana bölümleri Üçüncü ve Dördüncü bölümlerdir. Üçüncü Bölüm' de; Weber' in kapitalizm olgusuna yaklaşımı ve bununla ne anlatmak istediği analiz edildi. Bu bölümün birinci kısmında; Weber' in "kapitalizm" kavramına yüklediği anlam, ikinci kısmında; Weber' e göre kapitalizmin belli başlı niteliklerinin ne olduğu, üçüncü kısımda ise Weber' in kapitalizm tasnifleri analiz edilip değerlendirildi.

Çalışmamızın bel kemiğini oluşturan Dördüncü Bölüm önemine binaen çalışmada en fazla yer işgal etti. Üç kısımdan oluşan bu bölümün birinci kısmında; Weber' in iktisadî gelişme düşüncesinin genel çerçevesi çizilip, diğer düşünürlerin ilgili görüşleriyle karşılaştırması yapıldı. Bu kısım aynı zamanda bölümün girişi mahiyetindedir. İkinci kısımda; Weber 'e göre iktisadî gelişme süreci içinde kapitalizmin ortaya çıkmasında etkili olabilecek faktörlerin eleştirisi yapıldı. Üçüncü kısımda ise Weber' e göre kapitalizmin asıl belirleyici saikinin hangi faktör ya da faktörler olduğu analiz edildi. Bu kısım da, iki alt kısımdan oluştu: Birinci *alt kısımda*; kapitalizmin gerekli şartları, ikinci *alt kısımda* ise kapitalizmin yeterli (zorunlu) şartı analiz edilip değerlendirildi.

Birinci Bölüm

MAX WEBER HAKKINDA GENEL BİLGİ

Akıl, kalp, ruh, duygular ve biyolojik organizma gibi mikro sınırlar içerisinde belirlenen insan, aynı zamanda sosyal bir varlık olarak, içinde yaşadığı tabiat ve toplum gibi makro çevrede şekillenen kompleks bir varlıktır. Bir insanın düşüncelerini doğru ve optimum düzeyde anlayıp kavramak, onun içinde yaşadığı zaman ve zemini hisseder gibi bilmekle mümkündür. Belli bir zamanda, bir ülkede, bir toplumda saygın ve güvenilir bir fikir veya değer; farklı zamanlar ve toplumlarda itibar görmeyip güvenirliğini kaybetmiş olabilir. Bu ölçü, bilhassa beşeriliğin karıştığı sosyal bilimler için geçerlidir.

Bu bölüm, Weber' in hayatı ve eğitimi, şöhreti, aile ortamı ve kişiliği, yaşadığı zaman ve ülkesi, diğer düşünürlerle etkileşimi ve metodolojisi konularından oluştu.

I. Max Weber' in Hayatı ve Eğitimi

Max Weber, 1864' de federasyonla yönetilen imparatorluk Almanyasında egemen unsur olan Prusya' nın Erfurt kentinde doğdu. Protestan oldukları için anne tarafı da, baba tarafı da Katoliklerce tazyikata uğratılarak memleketlerinden göç etmek zorunda bırakılmış ailelerdir. Uzun bir ticaret geçmişi olan ailesinden farklı olarak baba Weber, hukukçu ve siyasetçi, annesi ise samimi dindar bir ev hanımıydı. Kalabalık ailenin en büyük oğlu olarak dünyaya gelen Max, küçüklüğünde cılız, zayıf ve sağlıksızdı. Yaşam boyunca da hiçbir zaman tam sağlıklı olamadı[8].

Küçük Max, zamanın daha çok klâsik, alışılagelmiş eğitimini Berlin' de gördükten sonra, 1882' de Heidelberg Üniversitesi' nde hukuk okumaya başladı. 1884' de kısa bir süre askere alındı; daha sonra, üniversite eğitimini Berlin' de sürdürdü ve buradan Göttingen Üniversitesi' ne geçti. O dönem Almanya akademik eğitiminde bir yerde sabit kalınmaz, sürekli yer değiştirilirdi.

Lisans eğitimini tamamlayan Weber, Berlin adliyesinde yargıç yardımcısı olarak başladığı hukukçuluk mesleğini üç yıl sürdürdü. Bu sırada hazırladığı *Ortaçağ' da Ticaret Şirketleri* konulu teziyle 1889' da doktora unvanını aldı. Bu tarihten iki yıl sonra, *Roma Tarım Tarihinin Kamu ve Özel Hukuk İçin Önemi* konulu teziyle doçentlik yetkisi ve üniversitede hocalık kadrosunu elde etti. 1893' de, Berlin' de hukuk profesörlüğü mesleğini icra ettiği sırada evlendi[9].

---

[8]Paul Honigsheim, **Handwörterbuch Der Sozial-Wissenschaften,** Elfter Band,Göttingen: Gustar Fischer Stuttgart / J. C. B. Mohr, Tübingen Vandenhoch Ruprecht, s.556.

[9]Volker Heins, **Max Weber zur Einführung,** Hamburg: Edition SOAK im Junius Verlag, 1990, s. 129; (Donald MacRae, **Weber**, çev. Nur Vergin, İstanbul: Afa Yayınları, 1985, s. 34).

1894 yılında, kısa bir süre zarfında parlak bir profesör olarak çalıştığı Berlin'deki hukuk fakültesinden ayrılarak Freiburg Üniversitesi' nde ekonomi politik (milli ekonomi) kürsüsüne ordinaryüs olarak göreve getirildi. Bu tarih, aynı zamanda Weber' in entelektüel ilgisinin hukuktan ekonomiye kaydığı dönüm noktasıdır. 1897' de ise Heidelberg Üniversitesi' nde tarihçi okul' un önde gelen temsilcilerinden olan meşhur iktisatçı Karl Knies' den boşalan ekonomi politik ve finans kürsüsüne getirildi. Fakat, genç profesörün 1898 yılında geçirdiği ağır bir sinir krizi sebebiyle çalışmaları tedavisi süresince yarıda kaldı[10].

Weber, hastalığı üzerine izinli olarak çeşitli Avrupa ülkelerinde ve ABD' de seyahat etti. Seyahat dönüşünden bir kaç yıl sonra, bu defa bilimsel gezi maksadıyla tekrar ABD' ye gitti. Yaptığı seyahatlerinde Weber, üzerinde çalıştığı *Protestan Ahlâk* için yerinde gözlemler yaparak geniş ölçüde pratik materyaller topladı.

1903' de sağlığına kavuştuktan sonra, çağdaşları Sombart ve Jaffe ile *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* dergisini kurdu. Weber daha sonra, çalışmalarını bu dergide yayınlamağa başladı[11].

---

[10]Heins, s. 21; İktisatçı kimliğinden daha çok sosyolog ve felsefeci kimliğe sahip olan Weber'in akıl hastalığına yakalanması, bir çok kişide; toplumsal bilimlerle, özellikle de felsefeyle meşgul olan bilim adamlarının düştükleri kaçınılmaz son olduğu şeklinde kanaat uyandırabilir. Bu tip hastalığın felsefeciler arasında yaygın bir illet olduğu gözlemini reddetmemekle birlikte, Weber' in bu hastalığı, soyundan tevarüs eden ırsi bir hastalık olması yüksek bir ihtimâldir. Zira, akrabalarından bir kuzeni akıl hastalığına yakalanarak tedavi görmüş, sonunda da intihar ederek hayatına son vermiş (Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, çev. Taha Parla, 3. b., İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1993, s.13) olması da bu iddiamızı kuvvetlendirmektedir. Başka bir açıdan bu hastalık, her zaman bir düşünür için kötü bir son olduğu doğru değildir. Düşünürler için bu akıbet olağan sayılmalıdır. Çünkü akıl hastalığı, düşünürlerde psikolojik korunma ve bilimsel verimlilik için son derece gerekli ve tabii bir reaksiyondur (MacRae, s. 34).

[11]MacRae, ss. 24-25.

Weber' in yaşadığı dönem Avrupa ve Amerika' nın büyük bir kısmında yoğun iktisadî gelişme süreçleri yaşanıyordu. Buna binaen; Weber' in iktisadî gelişmeyle ilgili düşünceleri, çoğunlukla yerinde gözlem ve tespitlerdir; olayların içinde bizzat yaşamış, görmüş ve duymuştur. Onun düşüncelerinin önemi ve etkileyiciliğinin bir sebebi de budur.

Avrupa' da kırküç yıl süren barış sürecinin ardından I. Dünya Savaşı' nın patlak vermesiyle askere çağrılan Weber, askerlik mükellefiyetini, dokuz hastane ve buna bağlı ek birimlerin yöneticiliğini yaparak yerine getirdi. Severek ve isteyerek yaptığı idarecilik görevinden edindiği tecrübeler; sonraları geliştireceği bürokrasiyle ilgili düşüncelerine kaynaklık edecektir.

Weber, Birinci Dünya Savaşı bitiminde, Viyana Üniversitesi' nde kendisi için özel olarak kurulan sosyoloji kürsüsüne getirildi. Münih Üniversitesi' nde, 1919 yılında meşhur bir iktisatçı ve de kendi hocası olan Brentano'nun kürsüsüne getirildi. Weber 1920' de öldü[12].

II. Max Weber' in Şöhreti

Çalışmalarıyla halen entelektüel gündemimizden çıkmayan Weber' in, ölümünden sonra kazandığı şöhretin dört temel sebebinden söz edilebilir. Bunlar: Karizma, Protestan Ahlâk (ethik) la ilgili tezleri, yazılarının esrarengizliği ve anlaşılmazlığı ve en önemlisi de sosyoloji alanındaki otoritesidir.

1960' lı yıllarda tanınmış kişilere karizma atfetmek moda haline gelmişti. Karizma görüşü başarı ve şöhretin hem sebebi hem de sonucu olduğuna inanılıyordu. Böylece, John F. Kennedy' nin, Beatles' ların *karizmatik kişilikler* oldukları söyleniyordu. Şüphesiz karizmanın bu kadar yaygın kullanımını Weber' e borçluyuz[13].

[12] Max Weber, **Protestan Ahlâk ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Zeynep Aruoba, İstanbul: Hil Yayınları, 1985. s. 5.

[13] MacRae, s. 12.

Weber' in çok geniş bir alana yayılan araştırmaları vardır. Bilgi yüklü yazılarının anlaşılması zor, çözülmesi güç ve bu ölçüde de tılsımlıdır. Bu yönüyle, onu *düşünce sihirbazı* olarak görenlerin sayısı az değildi[14].

Weber toplumsal bilimlerde bir otoritedir; bu bilgi alanının muteber kurucularından biridir. Fizik' te Einstein, iktisatta Marshal ve Keynes gibi büyük ve tarihi bir isimdir. Bununla birlikte, Weber ne bir siyaset peygamberi ne de -Marx' a izafe edildiği gibi- dünyevi bir dinin kurucusudur[15].

Weber, din sosyolojisi konusundaki çalışmasıyla ve klâsikleşen *Protestan Ethik* isimli eseriyle; zihniyet konusunda bir literatür geliştirmiş ve konuda en önde gelen referans kaynağı olmuştur.

III. Max Weber' in Aile Ortamı ve Kişiliği

Weber' in Aile yapısı ve yakın dost çevresi onun yetişmesinde münbit bir ortam temin etmiştir. O, Alman siyasi hayatının odak noktası olan köklü bir ailede doğmuştu. Babası politika ile yakından ilgili bir kişi, aile dostları Alman fikir hayatının seçkin şahsiyetleri, akrabaları ise beşeri ilimlerde şöhret sahibi kişilerdi. Meselâ, kardeşi Alfred Weber sosyoloji alanında oldukça tanınmış biridir[16].

---

[14] MacRae, s. 12; Weber, Batılı yazarlar arasında okunup anlaşılması son derece zor olan bir yazardır. Hatta bir yazara göre; Batılı feylosoflar arasında yazma tekniği açısından en kötüsüdür. (W.G. Runciman (Ed.), **Weber Selections in Translation**, (Almanca' dan İngilizce 'ye çev.) tr. Eric Matthews, 2. p., Cambridge: Cambridge Universty Press, 1982, ps. 3-5)

[15] MacRae, ss.13-17; Toynbee; "Marxçılığın... açıkça Yahudilikten gelen esini...", olduğunu söylemektedir. Toynbee için Marxizm, Makkabiler Yahudilerinin tüm dini mefkürelerinin kılık değiştirmiş çağdaş bir bozması olduğunu ileri sürer (Karl Popper, **Açık Toplum ve Düşmanları**, Cilt II, çev. Harun Rızatepe, 2. b., Ankara: Remzi Kitapevi, 1989, s. 221).

[16] Münir Koştaş, "Maks Weber' de Din ve Zihniyet", **Felsefe Dünyası**, Aralık, 1993, s. 30.

Weber, öğrencilik yıllarında düello kulübüne devam etmiş, bir ara kabadayılığa özenmiş ve bira içmeye alışmış tipik bir 19. yüzyıl Alman gencinin niteliklerini taşımaktaydı. Onun gençliğindeki benliği, milletinin, hatta Avrupa 'nın benliği ile özdeşleşmiş olmalıdır. F. Braudel, bu çağdaki "Avrupalılık gururu" hakkında şöyle diyor: "Weber 'in kapitalizmin tabiatına dair izahları, hemen hemen tüm Batılı çağdaşlarında olduğu gibi 'Batı kafası' nın' tartışılmaz yapısal üstünlüğü ile ilgilidir. Weber için bir zirveydi kapitalizm, terakkinin son safhası.."[17]

Weber dirayet, güven ve içtenlik izlenimi verirdi. Fakat, filozof ve psikiyatrist Karl Jaspers, Weber' de bastırılmış bir gerilim ve ruhsal ikilik bulmuştu[18]. Onun sahip olduğu aktivite ve bitmez enerjisi bu gerilimli tabiatından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü, gerilim hareketlilikle azalabilir. Heyecanlı ruhlar ancak eylemle teneffüs eder; onların rahatı zahmettedir..

Weber, dindar bir kişiliğe sahip olmamasına rağmen, XIX. yüzyılda yaygın olan dinsizlik cereyanına da kapılmış değildi. Hayatının büyük bir kısmını, dinin insan davranışları ve hayatı üstündeki etkilerini incelemeye sarf etti. Çoğu arkadaşı Weber' in kendini işine samimiyetle adayışında, sağlıksız vücudunu vakârla taşıyışında ve hitabetinin nüfuz edici gücünde dinsel bir yan buluyordu. Yine de, Weber' in dine karşı soğuk ve nötr tavrı bilinmezse eserleri anlaşılamaz[19].

Weber kendisini; "dinsel açıdan olumsuz" olarak yorumlardı. Yüzeysel açıdan, Weber 'in din konusundaki tutumunun Marx 'inkine benzediği düşünülebilir. Fakat Marx' ın tu-

---

[17] Braudel, s 184.

[18] MacRae, s. 28.

[19] Weber, Sosyoloji Yazıları, ss. 24 - 25.

tumu eleştirel ve gayri şahsi iken, Weber' in tutumu aile yapısıyla ve evliliğiyle çok yakından ilgilidir; yani kişisel ve psikolojiktir. Turner'e göre; Weber 'in kişisel yaşamının gerilimleri ve kapalılıkları teorilerine de yansımıştır. Nitekim, dine karşı aldığı olumsuz tavırlarının arka planında bu gerçek yatmaktadır[20].

Weber' in kurduğu din sosyolojisinin, "dünya" ve "din" arasındaki ilişki ve gerilime dayandığı söylenebilir. Gerilim ya bir dünyadan kaçma (mistizm) veya dünya efendiliği (çileci Kalvinizm) şeklinde görülür. Ama bu çelişki, Weber için yalnızca kuramsal bir sorun değil; kişisel ve ailevidir. Bu değerler arasındaki gerilim en başta ebeveyni arasındaki tezatta temsil edilir. Weber 'in babası burjuva ve asilzadeliğine bağlı olarak dine karşı kayıtsızken, annesi samimi bir Protestan dindardı. Bu tezatlık, ebeveyninin kişisel ve cinsel hayatlarında da kendini açığa vurmuştu[21]. Nitekim, Weber 'in gerilimliliğine sebep olan diğer faktör, eşi karşısındaki cinsel yetersizliğidir. Bu sebeplerden dolayı Weber, cinselliğin meşru olanını da pek hoş karşılamamıştır[22]. Cinsellik, ona göre hazcılık ve hedonizm idi.

IV. Max Weber' in Yaşadığı Dönem ve Ülkesi

Weber' in yaşadığı dönem, Avrupa kıtasının büyük bir kısmında yaşanan, en uzun barış dönemlerinden biriydi. 1871' den başlayıp 43 yıl süren bu barış süreci güçlü Alman silahlarına çok şey borçluydu. Almanya bu dönemde garip bir devletti; monarşi, federasyon, temsili sistem, istibdat, ordu, bürokrasi ve sömürgeci sistem hepsi bir arada yaşıyordu.

---

[20]Bryan S. Turner, **Max Weber ve İslâm,** çev. Yasin Aktay, Ankara: Vadi Yayınları, 1991, s. 238.

[21]Turner, s. 239.

[22]Burada ilginç olan nokta, Weber' in İslâmdaki cinsellikle ilgili yaklaşımıdır. Diğer bir çok Batı düşünürünün aksine Weber, İslâmdaki cinsellik sınırının çok geniş olduğunu ileri sürmüştür (Turner, ss. 240-241).

Weber' in siyasi düşünceleri, doğup büyüdüğü yer olan ve federasyonun egemen unsuru Prusya' nın iktidar yörüngesinde hareket etmekteydi[23]. O, monarşiyi ilke olarak benimserken çoğu yönlerine eleştirel kalmıştır.

Weber' in yaşadığı dönem imparatorluk Almanyasında, yoğun toplumsal değişme ve gelişme süreci yaşanıyordu. Almanya, 1890 'da hızlı bir şekilde endüstrileşip kalkınmaktaydı. Sanayileşme, kentleşme, canlı ticaret, bunlara paralel olarak banka ve borsanın gelişimi, bugünkü formel hukukun teşekkülü, uzmanlaşma, işçi sınıfının ortaya çıkması hep bu döneme rastlamaktadır[24]. Endüstrileşme süreci, bir sürü yeni problemleri de beraberinde getirerek sosyal huzursuzluğa yol açmaktaydı. İşte Weber, böyle bir zaman ve toplumda yaşanan olayları çok yakından görüp hissediyordu. Nitekim o, kötümser sosyologlar arasında addedilmektedir[25].

Toplumun morâl değerlerinin yıpranması ve beşeri ilişkilerin zayıflaması bazı sosyal tepkileri de kaçınılmaz kılıyordu. Almanya'da Protestanların kurduğu ve Weber' in de üye olduğu *Evangelik Sosyal Birlik'* te bu tepkinin ifadesiydi. Weber 'in başka bağlı olduğu birlik ise *Ulusal Liberal Parti* idi. Bismark' a karşı kurulan bu partideki meşguliyeti bilimsel tarafsızlığından çok şey kaybettirmedi. Hiçbir zaman tipik partizanlar gibi dogmaları savunmadı. Meselâ, muhalifi oldukları halde, Bismark'ın anti-sosyalist kanun teklifini destekledi. Neticede, onun siyasetle ilişkisi bir "flörtleşmeden" öteye geçmemişti[26].

---

[23] MacRae, ss. 36 - 38.

[24] MacRae, s. 41.

[25] Alan Swingewood, **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, çev. Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s.10.

[26] MacRae, ss. 25 - 26.

V. Max Weber' in Diğer Düşünürlerle Etkileşimi ve Metodolojisi

Tarih ve tarihsel yaklaşım Almanların uzmanlık alanıdır. Bu dönemde revaç bulan *Tarihçi Okul*'*un kurucularının ve yandaşlarının en fazla Almanlar 'dan çıkması bu yargımızı ispatlamaktadır. O dönem Almayasında her şey tarihsel açıdan değerlendiriliyor ve bir olguyu asıl anlama yolunun da tarihsel ve gelişmeci yaklaşımdan geçtiğine inanılıyordu. Aynı şekilde; hukuk ve iktisat sahasında da bu yöntemin uygulanabileceği kanaati yaygınlaşmış; istikrarlı iktisat tarihinin de temelleri atılmıştı[27].

Bu dönemde Weber' in kuşağı, güvenilir ikincil kaynakları kullanan ilk Avrupa kuşağıdır. Bu kaynaklar yalnızca

*Tarihçi Okul: 1850 den sonra Liberal öğretiye karşı Almanya'da ortaya çıkan tepkidir. Her ne kadar, tarihçi düşünce tarzının Fransa ve İngiltere' de yandaşları olmuşsa da esas itibariyle Alman kaynaklıdır. Almanya o tarihlerde gelişmekte olan bir ülkedir ve cılız sanayisini sanayileşmiş liberalist ekonomilere karşı korumak zorundaydı. Tarihçi Okul mensupları, bu itki ile liberal öğretinin, zayıfla güçlüyü aynı kulvarda yarıştıran "serbest rekabet", "serbest diş ticaret" gibi ilkelerine karşı çıktılar. Liberalizmin özüne ilişkin yöntemsel tartışmayı başlatan Alman Tarihçi Okul' u, esasen liberalizmi şeklen reddetmez. Onun her ülkenin tarihi ve yöresel özgünlüklerine uyarlanarak uygulanabileceğini kabul ederler. Tarihçi Okul mensupları; Klâsik İktisat Öğretisi'nin, tümdengelimci, soyutlayıcı ve akılcı yöntemini kabul etmezler. Tümdengelim yerine tümevarım, evrensellik ve determinizm yerine görecelik, çıkara göre hareket eden insan yerine fikir ve değerlere göre farklı davranabilen insan koymuşlardır. "Tarihçi ekol" araştırıcıların çalışmalarını; soyut iktisadî kanunları aramak yerine, iktisadî hayatın bizzat kendisine yöneltmiş ve her toplumun iktisadî yapısı ve tarihi gelişimini incelenmesine dikkat çekmiştir. Alman Tarihçi Okul' un önde gelen temsilci: Schmöller, Sombart ve Weber' dir. Bu ekol içinde Weber ve Sombart, kapitalizmin doğuşunda zihniyete verdikleri önemle tanınırlar (Gülten Kazgan, **İktisadî Düşünceler veya Politik İktisadîn Evrimi**, 5. b., İstanbul: Remzi Kitapevi, 1991, ss. 214-218; Tevfik Güran, **İktisat Tarihi**, İstanbul: Damla Ofset, 1990, s. 1).

[27] MacRae, s. 46.

Klâsik Çağ ve Avrupa konusunu değil, Çin, Hindistan ve eski Filistin konularını da kapsamaktadır.

Weber' in yaşadığı dönemin entelektüel havasına Hegel, Marx ve Nietsche gibi fikir babalarının nüfuzları egemendi. Nitekim, Alman entelektüel çevrelerinde, mezkur düşünürlerin düşünce sistemleri mihenk kabul edilmekteydi. Öyle ki; insanlar, her düşünce ve tavra Marx ve Nietsche şablonuna göre değer vermekteydi[28].

Weber ile Marx karşılaştırılırken* genellikle "ifrata" veya "tefrite" düşülmüştür. Giddens'e göre[29]; "toplumbilimde Weber ve Marx' ın yazı ve düşünceleri arasındaki ilişkinin yorumlanma zorluğu gibi pek az problem vardır. Öyle ki; yorumculardan birçoğu Weber' in -bilhassa *Protestan Ethik*.. adlı eseri olmak üzere- yazılarının Marxist Materyalizme karşıt bir anlam taşıdığını düşünürken; diğer birçoğu Weber' in düşüncelerinin çoğunun Marxist şemaya sorunşuz bir şekilde örtüştüğünü iddia etmiştir". Bu sınırlamayı göz önünde bulundurarak, iki düşünür arasındaki farkları genel hatları ile aşağıdaki gibi tespit etmek mümkündür.

Weber, Marx 'ın maddeci (materyalist) tarih görüşüne bütünüyle karşı çıkmaz. O, *tümevarım* metodunu kullanırken Marx gibi *tarihselci*, fakat, *rölâtivizm* (görecelik) ve *çok sebeplilik* metodunu benimsemiş olduğundan Marx gibi *tarihsel determinist* değildi. Toplumsal yapıların oluşmasında

---

[28]MacRae, s. 53.

*Marx ile Weber karılaştırılması hakkında bir tartışma bkz. Sven Papcke, Jerzy Topolski und Hans-Ulrich Wehler, "Karl Marx und Max Weber: Eine Diskussion", **Max Weber ein Symposion**, (Herausgegeben von Christian Gneuss und Jürgen Kocka), München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988, ss.102-125.

[29]Antony Giddens, "Marx, Weber und die Entwicklung des Kapitalismus", **Seminar: Religion und gesellschatfliche Entwicklung: Studien zur Protestantismus -Kapitalismus- These Max Webers**, (Herausgegeben. Constans Seyfarth und Walter M. Sprondel), Frankfurt: Suhrkampf Taschenbuch Verlag, 1973, s. 65.

değerlere (dini motiflere) önem vermesi ile de *maddeci* değildi[30]. Nitekim Weber; meşhur denemesi *Protestan Ahlâk ve Kapitalizmin Ruhu* adlı çalışmasında, Marx' ın materyalist tarih anlayışını olgulara dayanarak çürüttüğünü söylemekteydi[31].

Weber' in maddeci olmaması, maddeciliğin tam zıddına katıksız bir *idealist (spritualist)* olmasını da gerektirmemiştir[32]. O, katı bir idealist olmadığı gibi, katiyen maddeci de değildi. Bu hususta yapılan hata; onun tam bir rolâtivist* olduğunu göz ardı etmekten kaynaklanmaktadır.

Bilim mantığı ve tarih metodolojisinde Heinrich Rickert' in şakirdi olduğunu söyleyen Weber' e göre; "toplumsal bilimlerin ortaya attığı kategori ve yapılar görece geçicidir. Tarih, soyut, genel ve değişmez doğa yasalarının sağladığı bilgi türü değildir. Tersine tekil, özgül ve bireysel olguların bilgisidir. Geçmiş zamandaki olayların içinden tarih ve insan bilimleri için, beşeri değerlerle ilgili olguları seçer alırız. Hiç bir şeyi tam olarak bilemeyiz; dünyamız bizi aşacak kadar

[30]"Tarihsicilik", "tümevarım", "tarihsel determinizm" kavramları hakkında geniş bilgi için bkz.: Bryan Magee, ss.135-149; Fritjof Capra, **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası**, çev. Mustafa Armağan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1989, ss. 51-79; Karl Popper, **Açık Toplum ve Düşmanları**, Cilt 1, çev. Mete Tunçay, 2. b., İstanbul: Remzi Kitapevi, 1989, ss. 25-27.

[31]MacRae, s. 59; Ayrıca bkz. Paul Hazard, **Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme**, çev. Erol Güngör, İstanbul: Tur Yayınları, 1981, 144 - 148.

[32]Bu hususta Ş. Mardin tepkisini haklı olarak şöyle dile getirmektedir: Weber, kendi çalışmalarının çoğunda **tümdengelim**ci metod yerine tümevarım metodunu uygulamakla; ülkemizde zannedildiğinin tersine, anti-idealist bir görünüm arz eder (Şerif Mardin, **Sosyoloji Yazıları'** nın Türkçe Çevirisine Önsöz, çev. Taha Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1993, s. XIII.-XIV). Kanaatimize göre Mardin' in bu görüşü, problemin yalnızca bir yönüne yapılan vurgudur.

*Rolâtivizm (Görecelik, izafilik): Her türlü bilgi, yasa, ilke ya da açıklama modelinin mutlak olmayıp değişken bir nitelik taşıdığını, bu nedenle de ancak kısmi, zaman içinde değişmeye mahkum, geçici bir değer taşıdığını savunan yaklaşımdır. (Ömer Demir ve Mustafa Acar. **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 2. b.. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993, s. 150)

geniştir. Kurduğumuz yasa sistemleri doğanın değil, bizim kurduğumuz geçici olan sistemlerdir"[31].

Pozitivizmin determinist metodu yerine rolâtivizmi tercih etmekle âdeta uçsuz hakikat denizine açılan Weber, hedefine varmak için yeni metot geliştirir. Ona göre; toplum o kadar çok sayıda ve öylesine değişken birimin etkileşiminden oluşur ki; bunları, ancak *ideal-tip* gibi bir ölçüm aracına başvurarak yakalayabilir ve zihnimizde algılayabiliriz. Onun teşhise çalıştığı hasta toplumdur; başlıca teşhis aracı ise ideal - tip dediği şeydir.

İdeal tip, belli bir sosyal olayın bütün tipik özelliklerini kapsayan ve bu özellikleri bir araya getiren düşünsel bir soyutlamadır. Weber, bunu bir tahlil ölçüsü olarak kullanır. Kavramsal olarak *saf tip* anlamına da gelen ideal tip, kusursuzluğu, mutlağı vermez; belki kaypaklığın ta kendisidir[32]. Sosyal gerçeklikte hiç bir zaman saf (katıksız) halde bulunmayan bu ölçüm aracını, kafamızdan biz üretiriz, metreyi ölçü birimi olarak kabul ettiğimiz gibi.. Bu hususta Weber şöyle diyor[33]:

Dini düşünceleri tarihi gerçeklikte çok seyrek rastlanan bir ideal tip bütünlüğü içinde göstererek, ilerleyebiliriz. Çünkü tarihi hakikat içinde kesin sınırlar çizmenin imkânsızlığı yüzünden, ancak onların en uyumlu biçimlerini araştırarak özel etkilerini görmeyi umabiliriz.

---

[31] MacRae, s. 65.

[32] Munci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, 6. b.,İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1992, s. 68. Bu konuda bkz. Mehmet Eröz, **İktisat Sosyolojisine Başlangıç**, 2.b., İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, No.385, 1977, s. 115; Max Weber, **Ekonomy and Society**, I, (Almanca ' dan İngilizce' ye çev.) Ephraim Fischoff ve diğerleri, Berkeley, Los Angeles, London: University of Califoria Press,.../... 1978, s. 226 - 228; Tom Bottomere ve Robert Nisbet (derl.), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, çevrl. ve derl. Mete Tunçay ve Aydın Uğur, Ankara: Verso Yayınları, 1990, ss. 185 - 187.

[33] Weber, **Protestan Ahlâk**..., s. 77.

Weber' e göre; kapitalist, feodal, romantik, karizmatik vb. kavramları kullanırken bilinçsiz olarak ideal - tipleri kullanmış oluruz.

Weber, devamlı olarak belirli bir çizgiye takılıp kalmaktan kaçıp, belirsizlik ve kararsızlığa kucak açmıştır. Onun hakkında bir yargıya varmak bu yüzden oldukça zor bir iştir. Bu kaypaklık, onun rölâtivist olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Weber, kendisi katı ve dört köşe tavırlardan kaçtığı gibi; okuyucusuna da hiç bir zaman sivri ve dört köşe düşünceler dayatmamıştır. Hazır reçetelere bağlı kalmayı şiddetle reddetmiştir[34].

Weber kapitalist iktisadî (ekonomik) zihniyeti incelerken, zihniyetin oluşmasında çok sayıda etkenden yalnızca birisi olan Protestan Ahlâk' ın diğer bütün etkenlerin etki ve müdahalesinden yalıtıp ideal-tip çizgileri ile göz önüne koymak istiyordu. O, Protestan Ahlâk' ın bütün kapitalist iktisat tarihine hâkim başat bir aktör olduğunu ileri sürmüştür[35]. Fakat, dini itikatları muhtelif faktörlerden ancak biri olarak hesaba kattığı ekseriya gözden kaçırılmıştır. Yani; mekanik bir neden - sonuç zincirine (nedensel bir ardışıklık) değil, bunun sadece bir halkası olan dini motiflere vurgu yapmış, böylece *seçmeli* eğilim göstermişti. Weber, *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen* (Dünya Dinlerinin İktisat Ahlâkı) adlı eserinde şöyle demektedir[36]:

İktisat ahlâkı hiç bir zaman yalnız din ile tayin edilmiş değildir; bilakis ekonomik-coğrafî faktörlere ve tarihi olgulara geniş ölçüde bağlı olmak üzere kendine has bir kuruluşa sahiptir ... Ama yine de: İktisat ahlâkının determinantlarından (ancak) biri ... yaşama tarzını düzenleyen dini motifler-

[34]Sabri F.Ülgener, **Zihniyet ve Din**, İstanbul: Der Yayınları, 1991, s. 27; Mustafa Özel, **Kapitalizm ve Din**, İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993, s. 119.

[35]Aktaran Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 131.

[36]Ülgener, s. 28.

dir. Bu motifler de tabiatıyla coğrafi , politik, sosyal, milli sınırları içinde ekonomik ve politik faktörlerle derinden etkilenmiş olabilirler

Her şeye rağmen Weber' in siyasal bilincinde önemli bir yeri olan Marx' tı. Nitekim, Weber' in siyasi yapılara yaklaşımı, Marx' ın ekonomik yapılara yaklaşımıyla örtüşmektedir. Weber' e göre; Marx, çok genel bir kuralın yalnızca ekonomik düzlemdeki etkisini tespit etmiştir. Marx, toplumsal ve siyasal yapılarla üretim tarzları arasında ilişki kurmuş; sosyal olayları ve süreci işçilerin üretim araçlarından uzaklaştırılmasına bağlamıştır. Weber, Marx' ın bu metodunu siyaset ve diğer alanlar için de uyarlayarak; askerlerin savaş araçlarından, memurların yönetim araçlarından uzaklaştırılmasıyla *rasyonel* yönetim merhalesine ulaşıldığını söylemiştir[37].

Weber, kapitalizm 'in nitelikleri, savaş, lüks hayat gibi durumlara açıklık getiren Sombart 'tan çok şeyler almıştı. Nietsche 'nin düşüncelerini aynen benimsediği iddiası ise bir yanılgıdır. Şu kadar ki; Nietsche 'de kendi düşüncelerini destekleyen dayanaklar bulmuştur[38]. Ancak, bu hususta farklı düşünenler de yok değildir: Mardin 'e göre[39]: "Weber' in, rasyonelliğin her şeye hâkim olmaya başlaması karşısındaki korkusunda Nietsche' nin fikirlerinin izi açıkça görülmektedir".

Weber' in en önde gelen kavramlarından biri olan *rasyonellik,* bütün çalışmalarında kullandığı temel bir kriterdir. Bendix' e göre; Weber'in açıklamalarının merkezinde rasyonelleşme yatar[40]. Nitekim (modern) kapitalizm, dünyaya bağlı *Kalvinist züht'* ün insanlara hesaplı bir hayat önerme-

[37] MacRae, s. 48.

[38] MacRae, ss. 61 - 62.

[39] Mardin, s. XVI.

[40] Reinhard Bendix, "Max Webers Soziologie heute", **Max Weber Sein Werk und seine Wirkung,** (Herausgeber. Dirk Käsler), München: Nymphenburger Verlagshandlung Gmbh. 1972, s.50 vd.

si açısından her ne kadar bir hazırlık safhasından geçmişse de *rasyonellik* yolu ile bilinen çağdaş birikimci kapitalizm şeklini almıştır[41]. Weber' in *rasyonellik* ölçütü, onun aynı zamanda tarih felsefesini de ele vermektedir. Ona göre; Modern Kapitalizm ekonomik ve sosyal anlamda en kemal mertebedir. Bu mertebede, ekonomik ve siyasal organizasyonlar rasyonelleşmiştir. Rasyonelliğin dozu, bürokrasidir. Ekonomik ve sosyal yapıların kurumlaşmasından sonra gelişme dengeye ulaşarak rutinleşir; bu denge ise ortaya çıkan bir karizmanın rutinliği bozmasına kadar sürer. Maalesef, tarihin giderek doğrusallaşan böylesi yorumunda liberallerin "*yüceltilmiş ilerleme*"* görüşünün yattığı anlaşılmaktadır[42].

[41] Mardin, s. XV.

*İktisadî ilerleme görüşü, Batı' da XIX.yüzyılda tabiat bilimlerinde hâkim olan ve ilk olarak A. Comte' un biyolojide uyguladığı "evrimci" metodolojinin toplumsal bilimler içinde kullanılmaya başlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Seküler zihin, modern zamanlarda tanık olduğumuz yeni bir tarih anlayışını ileri sürdü. Bu anlayışa göre tarih, lineer (doğrusal) sürece dayanır. Sekülerleşmeden önce tarih görüşü helozoniktir. Tarih, her şeyin başladığı noktaya döndüğü bir çevrimdir bu anlamda. Bir anlamda da tarih, madde ve metafizik arasında dalgalanmayı ifade eder. İnsanın eğilimleri metafizikten yana çok kaydığında zamanın ilerlemesi insani maddeye yaklaştırıyordu ya da tam tersi. Düşüncenin ya da konjonktürün metafizikten yana olduğu devrede Batı ' da kilise siyasi tasarrufla kendini iktidar kurdu. Kilise her alanda totaliter kurumsallaşması ile düşünce alanında kendine hegemonya kurması ve baskı yapması sonucu, insan zihni kendine metafizik dışında bir alan kurmasına sebep oldu. Kilisenin düşünceye uyguladığı hegomonik tutumu, zamanla metafiziği ya da dini reddeden zıt bir tepkiyi doğurmuştur. Her iki alan birbirini keskin bir tutumla reddetti. İnsan, düşüncesi üzerindeki hegemonya ile birlikte dini metafiziği de reddederek kilisenin ifratına tefritle karşılık verdi. Sonuçta rasyonelleşme, tamamen seküler dünyayı yarattı. Tarih felsefesi de bu seküler zihne göre şekillendi. Kadim kültürlerde en iyiye ulaşmak daima öteki dünya da elde edilecekti. Tüm bunun aksine olarak modern kültür ise en iyinin sınırını dünya ile çizdi. Hayatın rasyonelleşmesi ile dünyada en iyiye ulaşılabileceğini belirtti. Çünkü insan akli, evreni gittikçe daha çok anlamaktaydı. İnsanın kendine olan bu özgüveni Einstein' in ifadesiyle *nesnel gerçeklik* adı verilen mutlak olanı yakalayabileceği inancını doğurdu. Fakat tanımlanamayan mutlaka yaklaşmak, mahiyeti, varlığı bilinemeyen mutlağa ulaşmak özünde saçmadır. Burada bizi ilgilendiren; sekülerleşme ile gelen rasyonelleşmenin, tarih ve toplumsal bilimlere yansıması *ilerlemeci* görüşü doğurmuş olmasıdır. (Ömer Çelik, "Modern İdrakin Tabii Hâsılası", **Bilgi ve Hikmet**, 1993, sayı. 2, s. 67; Ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, **Tarihi Maddeciliğe Reddiye**, Yeniden Gözden Geçirilmiş İlaveli 2. b., İstanbul: İstanbul Kitapevi, 1963, ss. 102-104; Bottomore, ss. 74-89.

[42] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 66; Meriç, s. 185.

Weber' e göre; metot, bir çalışma tekniğidir ve bu alanda doğmacılık olmaz. Zira; birinin değil de diğerinin seçilmesi çalışmanın şansına ve konu seçimine bağlıdır. Weber, toplum bilimleri epistemoloji (yöntem bilimi) sine en az iki açıdan belirleyici katkıda bulunmuştur.

Weber' in toplumbilim epistemolojisine getirdiği birinci katkı, yorumlayıcı (interpretive) yöntemdir. Weber, sosyolojide farklı yöntemlerin arasından, *yorumcu ve anlamacı* yöntemleri seçtiğini söyler. Ona göre; insan kendi niyetlerini iç gözlemle anlayabilir; başka insanların davranışları ardındaki nedenleri de ifade edilen ya da yakıştırılabilecek işaretler açısından yorumlayabilir[43].

Bir toplum bilimci, doğa bilimcilerinin aksine *yinelenir* olayları incelemez; toplumsal ilişkileri ve bir etkinliği inceler; bu ilişki ve etkinlikler ise şartların sürekli gelişmesiyle her zaman evrim gören toplumsal davranış biçimleridir. Toplumsal etkinlikleri üreten insan eylemi, iradenin tasarrufuna göre üretiliyorsa bir nitelik ve *anlam*ın etkisi altında olmalıdır. İnsanı etkinliğe sürükleyen tercih ettirici güdüler bazı değerler, özlemler ya da ideallerdir[44]. Özeli, temeldeki bir bütünün belgesi ya da yansıması olarak görmek olan anlama geleneği, Alman romantik ve tutucu düşüncesinden kaynaklanır.

Weber' in yöntembilime yaptığı diğer bir katkı, Pareto' yla birlikte kurucusu olduğu *nedensel çoğulculuk*tur. Bu, onun anlamaya yönelik yöntemini tamamlar ve mekanik ve tek taraflı nedensellik modelini yetersiz olduğu için reddeder. Nedenselliği yeterli sebep sayan geleneksel düşünceye karşı çıkar. Dahası, nedensellik hiçbir zaman kısmi bir olasılık açıklamasından fazla bir şey değildir; bize hiç bir şekilde mutlağı veremez.

---

[43] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 57.

[44] Bottomore ve d., ss. 180 -182.

Genelde, bir olay pek çok nedenle açıklanır ve her birinin ağırlığını takdir etmek de araştırmacıya düşer. Weber, *Protestan Ahlâk ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinde bunu sık sık vurgular. Ekonomik yaşamın yeryüzü nimetlerine uzak duran bir tarzla ussallaştırılmasını (rasyonalizasyon) hiç göz önüne almayıp, Modern Kapitalizm'in tek nedeni olarak sermaye birikiminin kabul edilmesinin imkân - dışı olduğunu gösterir. Hem reformu salt ekonomik etkenlerle açıklamak peşinde olan düşünceyi, hem de bunun karşıtı olan Reform ruhunun, kapitalizmin doğuşundan tek başına sorumlu olduğu düşüncesini reddeder. Weber' in yaptığı alt yapı ve üst yapılar arasındaki "karşılıklı ilişkiyi" (Wechselwirkung) vurgulamaktır[45].

Olaylar arasında mutlak bir gerekircilik (determinizm) kurmak imkânsızdır. Sosyal bilimlerde evrensel kanunlar iddia etmek de saçmadır. Çünkü, her sosyal bilimci toplumsal olayları tercih ettiği değerlere göre yorumlar. Doğaldır ki bulunacak sonuç da tek tip olmayıp farklı olacaktır[46].

---

[45] Bottomore ve d., s. 183.

[46] Bottomore ve d., s. 184.

İkinci Bölüm

BATI İKTİSADÎ GELİŞME SÜRECİ ve BU SÜRECİ YORUMLAMAYA YÖNELİK TEZLER

Max Weber' in iktisadî gelişme tartışmasının zemini ve materyali Batı' dır; onun iktisadî gelişme tarihidir. Bu sebeple, her şeyden önce üzerinde tartışılan şeyin ortaya konulması kaçınılmazdır. Fakat, bu bölümde iktisadî gelişme sürecini her yönüyle aktarmak ta mümkün değildir. Batı iktisadî gelişmesini her yönüyle ortaya koymak, ancak genel iktisat tarihini yazmayı gerektirir. Bizim çalışmamızın çerçevesi ise "özel" anlamda; yalnızca Weber' in bakışıyla, Batı iktisadî gelişmesini açıklamaya çalışmaktır. Bu konuya yer açmamızın amacı, Weber' in iktisadî gelişme düşüncesini anlamayı kolaylaştıracak geniş bir bakış açısı kazanmaktır.

Bu bölümün ilk kısmında; iktisadî gelişme olgusu, ikinci kısmında; farklı iktisadî gelişme tezleri ve üçüncü kısmında ise Batı iktisadî gelişme tarihi betimlenip kısaca değerlendirildi.

I. İktisadî Gelişme Olgusu

İktisadî gelişme, bir ekonomide üretim ve kişi başına gelirin artması yanında, sosyo-kültürel yapının da değişmesi ve yenileşmesini de içeren bir olgudur[47]. Bazen "gelişme" veya aynı anlama gelen "kalkınma" tabiri yerine "büyüme" tabirinin kullanıldığı görülür. İktisadî gelişme terimiyle aynı anlama gelen "kalkınma", *Rostow*'un teorisindeki büyüme aşamalarından yalnızca birine; "kalkış" merhalesine tekabül eder. Rostow'a göre; kalkınma, büyümenin bir aşamasıdır. Bir kısım iktisatçılar, buna karşıt olarak büyüme ile gelişme tabirlerinin farklı anlamlara geldiğini savunurlar.

Günümüzde genellikle gelişmiş ülkeler için kullanılan büyüme, reel milli gelirin uzun dönemli olarak çoğalması demek olup; kişi başına üretim indeksine ait değerlerdeki değişmelerle ölçülür. Kişi başına reel gelir artışı büyümenin bir bakıma sonucudur. Ekonomide bu sonucu yaratacak şekilde nicel büyüklükteki değişmeler büyüme olayının esas sürecini meydana getirir. İktisadî büyümeyi, buna göre; "ülke ekonomisinin temel değişkenlerinde (işgücü, tabii kaynaklar, teçhizat), kişi başına daha yüksek bir reel hâsıla sağlayacak şekilde gövde ve hacim genişlemeleri" olarak tarif edebiliriz[48].

Millet ekonomisi, iki yönde gelişir: Bir yandan, ekonominin gövde ve vücudunu oluşturan nüfus, işgücü, üretim araçlarında sayısal artış; diğer yandan, ekonominin bünye ve çatısında niteliksel değişme (iyileşme). Birincisine büyüme; ikincisine ise gelişme denir. Bu bakımdan, iktisadî gelişme ekonominin yapı çatısındaki bünyesel değişikliktir. Bir

---

[47]Müfit Akyüz ve Nesrin Ertel, **Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü**, 3. b., İstanbul: Dünya Yayınları, 1990, s.151.

[48]Sabri F. Ülgener, **Milli Gelir, İstihdam ve İktisadî Büyüme**, 7. b., İstanbul: Der Yayınları, 1991, s. 408.

ülkenin iktisadî büyümesi ile beraber ekonomisinin yapısı da değişir. Ekonominin üretim gücü, üretim yapısı, istihdam yapısı gibi ekonomik göstergeler yanında; hiç şüphesiz ekonomideki iktisadî karar birimlerinin zihniyet ve davranış özellikleri, kurumların etkinliği ve piyasaların işleyiş tarzı da bünye değişikliği kavramı içinde düşünülmelidir. İktisadî gelişmenin sağlanması ile makro ekonomik göstergelerde (büyüme ile ilgili) de çoğalma gözlenecektir. Bu bakımdan, büyüme ve gelişmeyi teorik olarak ayırmak mümkün olsa dahi, uygulamada iki olay birbirinin içine girmiş durumdadır. Zira; gövdesiyle büyüyen ekonomi, bünye ve çatısıyla da değişmektedir[49].

Büyüme canlı bir varlığın fizik yapısının genişlemesini, boy atmasını hatıra getirir. Çocuk büyüyor denildiğinde anladığımız budur. Gelişme ise yerine göre zekâ, anlayış, kabiliyet gibi niteliklere karşılık gelir. Ekonomide aynı şekilde emeğin vasıflarının yükselmesi, üretimde verimliliğin artması, organizasyonun rasyonelleşmesi büyümeden çok gelişmenin kapsamına girer.

Schumpeter de büyüme ile gelişmenin ayırt edilmesi gereğine işaret etmiş olan iktisatçılardan biridir. Ona göre; iktisadî gelişme, ekonominin alışılmış yörüngesinden ayrılıp yeni, teknik buluşlarla üst seviyede ikinci bir denge çizgisine sıçraması demektir; bu sıçrama periyodik sarsıntı (kriz) ve silkinmelerle yürür. Büyüme ise ekonominin temel verilerinde sindirici ve devamlı değişmeler demektir. Bütün, içe girmiş bulunmaktadır. Olayların üst üste gelişinden doğan karma bütün içinde şuraya kadarı gelişmedir diye bir ayırma yapmak kolay değildir[50].

---

[49] Ülgener, ss. 408-412; Teyfik Ertüzün, "Prof. Ülgener' in İktisadî Kalkınma Yaklaşımı", **İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 43, No.1-4, s.18; Akın İlkin, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, 2. b., İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, No. 384, 1976, s. 65.

[50] Ülgener, **Milli Gelir...**, s. 412.

Neticede, ekonomik değişmenin nicelik olarak yorumlanması büyüme, nitelik olarak yorumlanması ise gelişme (kalkınma) dır.

II. İktisadî Gelişme Tezleri

Büyüme ve gelişme terimlerini eş anlamda kullanan iktisatçıların olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu eğilim, genellikle *Klâsik İktisat Okulu* 'nun görüşlerine dayanır. Klâsik iktisatçılar gelişmeyi, büyüme içinde doğal ve kendiliğinden ortaya çıkan bir süreç olarak kabul ederler[51]. Gelişmenin büyümeden farklı yönleri olması, bazı iktisatçıları gelişmeye değişik bir anlam vermeye itmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda gelişme ekonomisinin ortaya çıkışı kalkınma sorunlarının farklı bir biçimde olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu ayrımda kalkınmanın sosyo-ekonomik yapısal bir değişim olduğu noktasından hareket edilmekte ve gelişme kavramının daha geniş boyutlara sahip olduğu fikrine ulaşmak için, çeşitli gelişme modellerine yer verilmekteydi. İktisadî gelişme modelleri ya da kalkınma teorileri iktisadî gelişme üzerinde ehemmiyetli tesirler yapan çeşitli faktörlerin özellik ve durumlarını inceler[52]. İktisadî gelişme modelleri üç farklı şekilde tasnif edilebilir. Bunlar:

1) Tarihsel yaklaşım,

2) Yatırım politikası yaklaşımı

3) Yapısal - kantitatif yaklaşımdır.

Weber' in iktisadî gelişme düşüncesi, gelişme modellerinden "tarihsel yaklaşım" içinde düşünülmelidir.

---

[51] İlkin, s. 65.

[52] Zeyyat Hatipoğlu, **İktisadî Kalkınma**, İstanbul: Alagöz Yayınları, 1967, s.59.

İktisadî gelişme olgusuna, tarihsel yaklaşımcıların genel ve ilkesel bakışlarına karşılık yatırım politikası ve yapısal-kantitatif yaklaşımcılar pragmatist ve dar açıdan bakmışlardır. Son iki yaklaşım, iktisadî gelişmenin mekanik - mühendislik yönüne yoğunlaşır. Bu iki yaklaşıma göre; gelişme, yalnız ekonomik yönüyle ele alınmış; kısa bir zamana ve olaya ve yalnızca sanayileşmeye irca edilmiştir.

Konumuz açısından; bizi, iktisadî gelişme olgusunun daha çok ilkesel yönü ilgilendirmektedir. Bu bağlamda, ilgili yaklaşımlar seçilerek incelendi. Binaenaleyh, iktisadî gelişme modellerinden yalnızca tarihsel iktisadî gelişme tezleri seçildi.

A. Tarihsel İktisadî Gelişme Yaklaşımları

Marx, Schumpeter, Rostow, Toynbbe, Sombart ve Weber' in düşünceleri, toplumların ekonomik gelişimini tarihsel yaklaşımla açıklayan görüşler olarak sayılabilir. Bunlar arasından Marx, Rostow ve Toynbbe' nin iktisadî gelişme yaklaşımları seçilerek incelendi. Max Weber' in iktisadî gelişme düşüncesi ise ayrı bir bölümde; Dördüncü Bölüm'de incelendi.

1. Marxist İktisadî Gelişme Tezi

Marxizm, geleneksel toplumların modern sanayi tekniğini öğrenmek suretiyle nasıl geliştiklerini izaha çalışan bir nazariyedir. Ve, bu nazariye toplumların son gelişme noktasına varıncaya kadar geçirdikleri merhaleleri anlatmaya çalışır[53].

---

[53] W. W. Rostow, **İktisadî Gelişme Merhaleleri**, çev. Erol Güngör, İstanbul: Sosyal İlimler Komisyon Yayınları, (Tarih belirtilmemiş), s. 125.

Marx; kapitalizmi, tarihçi bir yöntemle ve bir tarihsel olay olarak incelemiştir. Ona göre; kapitalizm, dinamik bir sistem olup, hızlı bir teknik gelişme ve sermaye birikimi aksiyonuna dayanır. O, XIX. asrın İngiltere' sinin sanayileşme koşullarından geniş ölçüde etkilenmişti. Marx'ın iktisadî gelişme düşüncesinin temelinde klâsik kuram, özellikle Ricardo' nun ortaya koyduğu prensipler yatar[54].

Marxist düşünce yedi önerme halinde özetlenebilir:

Birinci önermeye göre; toplumların siyasi, sosyal ve kültürel özelikleri iktisadî durumlarının bir fonksiyonudur. Bu düşüncesiyle Marx, Hegel' in idealizmini ters yüz ederek *tarihsel materyalizm* tezini inşa etmiştir. Hegel' in, dünyayı idare eden güçlerin ahlâk, hukuk, siyasal vd. fikirler olduğu ve maddi dünyanın bu güçlerin etkisi ile değiştiği yargısına karşılık Marx, siyaset ve diğerlerinden oluşan üst yapının değiştiğini öne sürmüştür. Buradan tarihi yaratanın, üretim güçleri ve teknik faktörler olduğu sonucuna varır. Görüldüğü gibi; tarihsel maddecilik fikri, toplumlarda meydana gelen tüm değişme nedeninin, üretim tekniğine bina edilmesidir[55].

İkinci önermeye göre; tarih, sınıf kavgaları halinde ilerler ve bu sınıf kavgalarında insanlar hep iktisadî menfaatlerini elde etmeye çalışırlar. Marx 'ın, Hegel' den aldığı bu *diyalektik* felsefeye göre; toplumun bir organizasyon olarak kabul edeceği *tez,* er geç karşısında bir *antitez* çıkarmakta ve sonuçta bir *sentez*e ulaşılmaktadır. Her sentez aynı zamanda bir tezdir ve antitezini yaratmakta geç kalmayacaktır. Bu diyalektik komünizme kadar gelir ve diyalektik sona erer. Marx'ın materyalist felsefesine göre toplumlar şu dönemlerden geçmiştir[56]:

---

[54] İlkin, s. 44.
[55] İlkin, s. 44.
[56] İlkin, s. 44.

1) İlkel komünizm,

2) Kölelik,

3) Feodalizm,

4) Kapitalizm ve

5) En son süreç ise Sosyalizm'dir.

Üçüncü önermeye göre; burjuva denen orta sınıf, geleneksel (feodal) toplumla başarılı bir şekilde mücadele eder ve yeni bir siyasi, sosyal ve kültürel üst yapıyı empoze eder[57]. Nitekim, sanayileşmemiş ülkelerdeki Marxist aydınlar, öncelikli hedeflerini sanayileşme olarak belirlerler; meğer ki, burjuva öncülüğünde olsun. Çünkü, Marxizm geniş bir emekçi kitlenin varlığını gerektirir. Emekçi kesimin büyük bir kitleye ulaşmadığı sanayileşmemiş ülkelerde, Marxizm'i savunmak ancak anakronik bir sorunsal olabilir.

Dördüncü önermeye göre; kapitalist toplum, günü geldiğinde kendisini tahrip edecek *çelişki*yi içinde taşır. Kapitalizm, işçi ücretlerini zaruret sınırında tutması sebebiyle yeni talep yaratmaktan yoksun olduğu için dışarıya açılmak ve yayılmak zorundadır. Dışarıda yapılacak yatırımların kârı ise uzun dönemde azalan bir seyir izlediğinden kapitalizm bir gün çark edecektir[58].

Beşinci, altıncı ve yedinci önermeye göre; kapitalizmin bünyesi, sayılan iç çelişkilerinden, gelişen krizler sonucu kronik işsizlikler üretir. Şuurlanan proleterya üretim araçlarını ve yönetimi ele geçirir. Artık sınıfsız toplum olan sosyalizmde çelişki ortadan kalkar, gelişme merhaleleri sona erer.

Sonuç olarak; Marx, iktisadî gelişmenin maddi yanı olan ve sömürü ile meydana gelen sermayeyi nazara vermiştir. Ona göre; *iç ve dış sömürü* neticesinde ortaya çıkan kapital

[57]Rostow, s. 125.
[58]Rostow, s. 125.

ve onun yarattığı altyapı üzerinde mülkiyet ve buna bağlı olarak sınıf ilişkileri, kapitalizmi belirleyen esas unsurdur[59]. Alt yapının objektif etkinlikleri siyasetiyle, hukukuyla, ahlâkı ve diniyle birlikte kapitalist toplum yapısını meydana getirir. Ahlâk, din, siyaset, hukuk vb. gibi üst yapı kurumları, alt yapıyı oluşturan ekonomik yapının bir işlevidir. Bu bağlamda din, kapitalist sömürünün gerçekleşmesi için toplum aklını uyuşturmak için kullanılan bir afyondur. Bu bağlamda, Marx' a göre Protestanlık ta bir sömürü düzeni olan kapitalizmin ideolojisidir.

2. Rostow' un İktisadî Gelişme Tezi

Toplumların ekonomik gelişimini tarihsel bir yaklaşımla açıklamaya çalışan görüşler arasında W. W. Rostow modelinin bir ayrıcalığı vardır.

Rostow, iktisadî gelişme düşüncelerini modelleştirdiği *İktisadî Gelişmenin Merhaleleri* adlı eserinin girişinde şunları söyler[60]. "Bu kitap, bir iktisat tarihçisinin modern tarihin seyri hakkında yaptığı bir genellemeyi göstermektedir ... ve bu tahlil K. Marx' ın modern tarih nazariyesine karşı bir alternatif teşkil eder..." Rostow, Marx' ın aksine siyasetin, sosyal organizasyonun ve kültürün ekonomiye dayalı bir üst yapı olduğunu kabul etmez. O, ekonomik değişimin sosyal ve siyasal sonuçlar yaratacağını kabul etmekle beraber, ekonomik etkenler kadar sosyal ve siyasal etkenlerin de ekonomik değişmeye neden olabileceğini savunur.

---

[59] Ülgener, "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", s. 496; Tarihi materyalistlere göre *alt-yapı* olayları cemiyetin iktisadî olayları olup, başlıca üretim etkinliğinden ibarettir. *Üst-yapı* olayları ise siyasi, ahlâki, dini, ilh... değer olaylardır. Bu görüş de alt - yapı olayları üst - yapı olaylarını gerektirir. Yani "fikirler hayat şartlarını değil, hayat şartları fikirleri gerektirir." Başka deyişle bunların arasında bir sebeplik münasebeti vardır ve bu münasebet tersine çevrilemez (Ülken, s.107); Y.Erol Kozak, İbn Haldun' a Göre İnsan-Toplum-İktisat, İstanbul: Pınar Yayınları, 1984, ss. 47-49.

[60] Rostow, s. 1.

Rostow' a göre iktisadî gelişme merhalesi beş aşamadan oluşur[61]:

1) Geleneksel toplum, 2) Kalkışa geçiş (take-off) aşaması, 3) Kalkış aşaması, 4) Olgunluk aşaması ve 5) Kütle tüketimi çağı.

1. Geleneksel Toplum:

Bu toplum tipi, geleneklere ve Newtonyen çağ* öncesi bilim ve teknolojiye dayanır. Orta Çağ Avrupa'sı geleneksel toplum türüne bir örnektir. Böyle toplumlarda üretim sınırlı, kültür düzeyi düşük ve halkın büyük kısmı geçim sıkıntısı içindedir. Kişi başına gelir düzeyinde bir artışın olmaması, geleneksel toplumların gerçek özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır[62].

---

[61] Yukarıdaki aşamalardan, konumuzu yakından ilgilendiren "kalkışa geçiş" ve "kalkış" aşamalarına diğerlerine oranla daha çok yer verilecektir.

* 1500 yılı öncesinde, bütün Orta Çağ' ın hâkim dünya görüşü "Organik Dünya Görüşü"ydü. Thomas Aqinas' in 13. yüzyılda Aristo düşüncesiyle Hıristiyan teolojini birleştirerek formüle ettiği bu dünya görüşünde akıl ve inanç, insan- tabiat-Tanrı birbirinden ayrılmaz, bilim "nasıl" ı değil "niçin"i araştırır, insanlar cemaat topluluklarında yaşar, topluluklar dayanışmacı ve kollektivisittir. Bu Orta Çağ dünya görüşü 16. ve 17. yüzyıllarda köklü bir değişime uğradı. Organik, canlı ve manevi bir evren anlayışı yerini makine tarzındaki dünya anlayışına bıraktı ve dünya-makinesi modern çağların baskın metaforu haline geldi. Bu gelişme, fizik ve astronomide Copernicus, Galileo ve Newtoon' un başarılarıyla zirveye ulaşan büyük değişmelerle meydana geldi (Capra,ss.53-54). Bu konu, toplumbilimde Durkheim tarafından "Organik ve mekanik dayanışma", Tönnies tarafından "cemaat-cemiyet" dikomotisiyle ele alınmıştır. Fakat, Durkheim Tönnies'ten farklı olarak organik kelimesi yerine mekanik tabirini kullanmayı yeğlemiştir (Samuel Koenig, **Sosyoloji**, çev. S. Sucu, O. Aykaç, İstanbul: Ütopya Kitapevi, 2000, s. 194; M.Fikret Gezgin, "Cemaat-Cemiyet Ayrımı ve Ferdinand Tönnies", **İÜ İktisat Fakültesi Mehmet Eröz'e Armağanı**, İÜ İktisat F.Yayını,22.Sayı, (tarihsiz), s. 184.

[62] Rostow, ss. 4 – 5; Geleneksel toplumunun sosyolojik incelemesi hakkında geniş bilgi için bkz. İshak Torun, **Yusufeli Kasabası'nen Toplum Yapısı**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Sakarya: 2002, ss. 28-32 ve 53-59.

2. Kalkışa Geçiş Aşaması:

Kalkışın ön hazırlığı olan bu aşama, toplumun sürekli bir gelişme için kendiliğinden veya dışsal güçler tarafından hazırlandığı bir dönemi ifade eder. Bu dönemde, üretim, yatırımdaki artışların etkisiyle nüfus artışından daha yüksek düzeye çıkar. Kalkışa geçiş aşaması içinde ayrıca aşağıda sıralanan değişimlere rastlanır:

- Tarımın öneminin azalmaya başlaması, sanayi ve ticaret kesimlerinin gelişmesi,
- Tarımda ve sanayide verimliliğin artmaya başlaması,
- Alt yapının gerçekleştirilmeye başlanması,
- Doğum oranının düşmeye başlaması,
- Sosyal, ekonomik ve siyasal yapının genişlemesi,
- Toplumda, modern bilimi uygulayacak yeni bir sınıfın ortaya çıkması,
- Modern tekniği uygulamak için sermayesini riske atabilecek kişilerin ortaya çıkması,
- Topluma egemen bir aydın sınıfın doğuşu ve milli şuurlanma.

Kısaca; geçiş döneminin esas koşulu, yatırımların artmasıyla ülkenin doğal kaynaklarının yeni biçimlerde değerlendirilmesi ve yeni uygulama yöntemleriyle üretim artışının sağlanmasıdır.

Kalkış' ın ön koşullarını tam olarak hazırlayan ilk ülke İngiltere'dir. Bunda İngiltere' nin *coğrafi durumunun*, *doğal kaynaklarının*, *ticaret imkânlarının*, *sosyal ve ekonomik* yapısının da etkisi olmuştur[63].

---

[63] Rostow, ss. 5 - 7.

3. Kalkış Aşaması:

Rostow, iktisadî büyümenin normal bir döneme geçişini *kalkış* olarak nitelendirmektedir. Herhangi bir etken (politik devrim, yeni teknikler veya uluslararası konjonktürün durumu) anîden iktisadî büyümeyi hızlandırabilir. Ancak, bunun için toplumun böylesine etkiye tepki verecek kıvam ve esneklikte olması gerekir. Yani; öncelikle toplumun kalkış' a geçiş aşamasını tamamlamış olması gerekir. Kalkış' ın meydana gelmesi için Rostow, birbirine bağlı olan üç koşul ileri sürer[64].

Bu merhale düzgün bir gelişmeye karşı çıkan engellerin ve mukavemetlerin tamamen yıkıldığı bir devredir. İktisadî gelişmeyi yapan güçler bu merhalede gelişir ve topluma hâkim olur. Gelişme artık normal bir yola girmiştir. Kârın tekrar yatırıma harcanması halinde menfaatin geometrik nispetlerle artacağı fikri artık fertler ve kurumların bünyesine yerleşmiştir[65].

Rostow' a göre *kalkış*, "yatırım nispetinin fert başına gerçek hâsılayı yükseltecek şekilde bir artış kaydettiği zaman devresinde ortaya çıkar". Kalkış, üretim metotlarındaki köklü değişmelere doğrudan doğruya bağlı bir *sanayi devrimi*dir. Meselâ, İngiltere 1750-1780 arası, A.B.D. 1840-1860 arasında sanayileşmiş ve kalkınmışlardır[66]. İngiltere, ABD, Kanada v.s. kalkınmış ülkelerde kalkış' ı teşvik eden asıl güç -fakat bütün güç değil-, teknolojidir. Ancak, kalkınmanın başlaması sadece sermaye birikimine, ziraat ve sanayideki teknolojik gelişmelere bağlı değil; aynı zamanda iktisadî modernizmi gayet ciddi ve yüksek seviyeli bir faaliyet olarak düşünen bir siyasi grubun iktidara geçmesine de bağlıdır.

[64] İlkin, s. 69.

[65] Rostow, s. 7.

[66] W. W. Rostow, "Sanayi Devrimi Nasıl Başladı", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 30, 1974, ss. 255-278; Metin Berk, Fikret Görün ve Selim İlkin (der.), **İktisadî Kalkınma: Seçme Yazıları**, Ankara: ODTÜ Yayını, 1966, s. 45-46; Daha geniş bilgi için bkz. Rostow, **İktisadî Gelişme**.., ss. 7-8 ve 15-31.

Yatırım ve tasarruf hızının milli gelirin % 5' inden %10' una veya daha üzerine çıktığı kalkış merhalesinde, yeni sanayi kolları süratle gelişir ve bunun meydana getirdiği hâsılatın büyük kısmı yeniden yatırıma aktarılır. Bu yeni sanayi kolları, fabrika işçisine sür'atli talep yaratmak suretiyle bunları destekleyecek hizmetleri de teşvik eder; keza zincirleme olarak başka mamul maddelere de ihtiyaç duyulması kent hayatı ve diğer sanayi alanında da önemli genişlemelere sebep olur. Neticede, modern sanayi sektöründeki gelişmeler toplumsal geliri artırdığından hem bütün toplumun yapacağı tasarruf miktarı hem de bizzat müteşebbislerin tasarruf miktarı artar. Böylelikle, yeni müteşebbisler sınıfı gittikçe genişleyip ve özel sektöre de büyük sermaye akmış olur. Bu aşamada; iktisadî faaliyette daha evvel kullanılmayan tabi kaynaklardan ve üretim metotlarından yararlanılmaktadır[67].

Ziraî ürünlerin ticarete arz edilmesi ile ziraatta, sanayide olduğu gibi yeni teknikler yayılır ve yeni metotları kullanan çiftçilerin sayısı gittikçe artar. Bunların hayat tarzlarında da derin değişmeler meydana gelir. Ziraî üretimdeki bu değişmeler başarılı bir kalkış için şarttır[68].

Rostow, iktisadî gelişmeyi (kalkınmayı) büyümenin "kalkış" aşaması olarak görür. Ona göre; kalkış aşaması çok kısa sürelidir. Nitekim, bir çok ülke, kalkınma dönemini yirmi ila otuz yılda aşmıştır. İngiltere 1783-1802, Fransa 1830-1860, Amerika 1890, Japonya 1878-1900 ve Rusya 1890-1914 yıllarında iktisadî gelişme safhalarını tamamlamıştır[69].

Kalkınma safhasında, refah ve ilerleme fikrinin toplumun çoğunluğu tarafından benimsendiği gözlenir. Piyasa fa-

---

[67] Rostow, **İktisadî Gelişme...**, s. 8.

[68] Rostow, s. 8.

[69] Rostow, s. 8; Feridun Ergin, "İktisadî Kalkınma", **Ak İktisat Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul: Ak Yayınları, 1973, s. 427.

aliyeti yoğunluk kazanır. Para ve kredi hacmi kabarır. Çok defa enflasyon baskısı hissedilir. Milli gelirden yatırımlara ayrılan oran artar. Verimlilik yükselir ve endüstriyel üretim hacmi genişler. Servet ve gelirlerin bölüşümü değişir. Satınalma gücünün müteşebbis ellerde toplandığı görülür. Kentlere nüfus akımı hızlanır. Kişi başına gelir seviyesi yükselir. Dış ticaret genişler. Milli gelirde tarımın hissesi daralırken, sanayinin ve hizmetlerin payı büyür. Kalkınma safhasını tamamlamış ülkelerde kişi başına gelir seviyesi az gelişmiş ya da gelişme halinde olan miktarın üstüne çıkar. Endüstriyel ürünlerin ihracatı, dış ticaret gelirinin en önemli kısmını teşkil edecek kadar artmış bulunur[70].

Rostow' un iktisadî düşüncesi, iktisadî gelişmeyi sanayi devrimi gibi kısa bir süreye sığıştıran Neo-Klâsik görüşle örtüşür. Rostow, sanayileşmeye özel bir önem atfetmekle birlikte *kalkış* merhalesinin hazırlayıcı ön şartlarını da reddetmez. Ona göre; kalkış için yatırım canlılığı ve onun için de "öncü müteşebbis azınlığın" tam yetkili olarak davranabilmesi ve toplumun desteğini almış olması gerekir[71]. Fakat, Rostow' da öncü azınlığın ortaya çıkmasının özgün şartlarının ne olduğu ve toplumun öncü azınlığa niye destek verdiği soruları cevapsız kalmaktadır. Bu soru, genel çerçevesiyle Weber ve Toynbbee tarafından cevaplanmaktadır.

4. Olgunluk Aşaması:

Olgunluk aşamasında, genel olarak ekonominin bütün kesimlerinde modern teknoloji uygulanmaya başlar. Ülke her çeşit ürünü imal edebilecek duruma gelir. İhracat daha çok sanayi ürünlerinden oluşur. Milli gelirin % 10-20' si devamlı bir şekilde yatırıma aktarılır; gelir artışı nüfus artışını geçer.

---

[70] Ergin, s. 427.

[71] Berk ve d., s. 70.

Olgunlaşma aşaması şöyle formüle edilebilir: Bu safhada bir ekonomi, kendi harekete geçmesine kuvvet veren ilk sanayi faaliyetlerinin daha ötesine gitme ve modern teknolojinin en ileri nimetlerini benimseyerek bunları kendi kaynaklarının hepsine olmasa bile büyük bir kısmına tatbik etme kabiliyetine sahip olur. Artık, ekonomi her şeyi değil, fakat istediğini üretebilecek teşebbüs ve teknoloji birikimine sahip olmuştur[72].

5. Kütle Tüketim Çağı:

Kütle tüketim çağına ABD'de H. Ford' un kütle halinde otomobil üretimine geçmesiyle başlamıştır[73]. Ford, ilk otomobil fabrikasını 1908' de Michigan, Highlan' de tek bir model üretmek -T tipi Fort- üzere kurdu. Ford' un kurduğu bu türünün ilk örneği fabrikasındaki en önemli yeniliklerden birisi, hareket eden montaj hattını inşa etmesi olmuştur. Kurulan bu fabrikada, 1929 yılına kadar, T tipi modelin üretimi artık durdurulduğunda 15 milyonun üzerinde araba üretilmişti[74]. Kütle üretim kütle tüketimi ve kütle toplumu olgusunun ortaya çıkışını hazırlamıştır.

Bu aşamada, toplumda sosyal refah ve güvenlik ön plana geçmiştir. Batı Avrupa ise bu çağa 1940-1960 yıllarında ulaşabilmiştir. Bu ülkelerde çalışma süresi kısalmış ve diğer ülkelere ekonomik yardımlar yapılarak dünya siyasetinde etkili olunmaya başlanmıştır[75]. Ödemeler bilançosu fazlası veren bu ülkeler bu fazla parayı yardım ve kredi vererek

---

[72] Rostow, **İktisadî Gelişme...**, s. 8.

[73] İlkin, s. 71; Rostow, **İktisadî Gelişme...**, ss. 11-12.

[74] Anthony Giddens, **Sosyoloji**, çev. Hüseyin Özel-Cemal Güzel, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000, s.329; Fordun seri imalat yapan bu ilk fabrikasının kuruluşunu Giddens'ten farklı olarak 1913-1914 olarak zikretmiştir (Rostow, **İktisadî Gelişme...**, s. 11-12).

[75] Rostow, **İktisadî Gelişme...**, ss. 11-12.

hem kendi kitle üretimlerine uluslar arası kitle pazar hem de siyasi nüfuz elde etme politikası gütmüşlerdir. Nitekim, IMF gibi kuruluşlar bir açıdan bu politikaların ürünüydü.

3. Toynbee' nin Meydan Okuma-Cevap Verme Tezi

Toynbee, iktisadî gelişme olgusunu tarihsel bir yaklaşımla ve bir açıdan determinist bir metotla incelemiştir. *Tasallut* ismiyle de anabileceğimiz *meydan okuma-cevap verme* tezi, iktisadî gelişmeyi sosyal bir olay olarak algılayan ve gelişmenin en önemli sebebini müteşebbis tipine bağlayan Schumpeter düşüncesiyle de pekişen bir yaklaşımdır.

Meydan okuma-cevap verme tezi, Duran tarafından İbn-i Haldun' un "asabiye" teorisi, Schiller, Toynbbe ve İslâm düşüncesiyle biraz daha genişletilmiştir[76]. Şimdi bu tezi ana kavramlarıyla inceleyelim:

Meydan Okuma-Cevap Verme Süreci:

Bu teoriye göre, her türlü toplumsal değişme olayı meydan okuma - cevap verme süreciyle yorumlanabilir. İnsanlar potansiyel olarak belli dozda enerjiye sahiptir. "Enerji" den kasıt, insan oğlunun sahip olduğu her tür "yaratıcı" niteliktir. Enerjinin "kinetik" hale gelmesi, insanların bilim sanat, mimari, edebiyat, felsefe ve genel olarak sosyo-ekonomik alanlarda yeni buluşlar bulmasıyla ilgilidir. Yeni buluşlara insanları zorlayan güç "çevrenin meydan okuması" dır[77].

İlkel bir dönemde basit barakalarda hayatını sürdüren insanlar, dışardan herhangi bir tehditle karşı karşıya kalmazlarsa yaşantılarını uzun müddet aynı çizgide devam ettirirler. Ancak, bu insanların yaşantısı dıştan gelen tehlike ve

---

[76]Bünyamin Duran, "İktisat Tarihi", (DPÜ Bilecik İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi), 1993, ss. 4-8.

[77]Duran, s. 4.

meydan okumalarla değişebilir. Basit çerçöpten yapılma barakaların şiddetli bir rüzgarla savrulduğu durum karşısında insanlar düşünecek, bir dahaki sert rüzgara direnebilecek evler yapmaya çalışacaklardır. Bu yolla inşaat endüstrisinde gelişme süreci başlamış olacaktır. Ağaç ve taştan yapılan binalar da rüzgar, sel veya başka dışsal faktörlerin etkisiyle yıkılırsa; bu defa taşları birbirine kaynaştıracak harç, demir gibi teknolojileri gelişecektir. Meydan okuma devam ediyorsa insanların bu meydan okumaya vereceği cevap ta devam edecek ve bu alanda yeni teknolojiler geliştirecektir.

Başka bir örnek ise Japonya' dır. Japonya' nın sürekli şiddetli depremlere maruz kalması, Japonları depreme dayanıklı evleri geliştirmeye zorlamıştır. Aynı mantığı su taşkınları için de işletmek mümkündür. Hollanda ise diğer bir örnektir. Hollanda' nın ziraat ve tarımda imrenilecek terakkisi, çevrenin meydan okuması ile açıklanabilir.

Hollanda topraklarının denizle eşit seviyede olması, sürekli su baskınlarına ve bataklıkların yayılmasına sebep oluyordu. Tabiatın böyle bir zorlaması, buradaki insanları çare üretmeye ve bu alanda önemli yenilikleri icat etmeye teşvik etmiştir. Binaenaleyh, bütün teknik yenilikler tamamen dışsal faktörlerin dayatması ve meydan okumasıyla ortaya çıkmıştır.

Meydan okuma çeşitli kaynaklardan gelebilir; tabiat şartları, sosyal, siyasal ve kültürel çevre meydan okuyabilir. Gerek tabiat şartlarının gerekse sosyal-siyasal çevrenin meydan okuması mutlaka beraberinde bir tepkiyi doğuracaktır. Tepki, toplumun tüm fertlerinde belli ölçüde ortaya çıksa da esas olarak "yaratıcı azınlık" ta şiddetli olarak belirmektedir. Dışsal zorlama ve meydan okumaların gelişmeye sebep olması, ancak cevap vermenin ve cevap verecek yetkinlikte "yaratıcı azınlığın" ortaya çıkmasına bağlıdır[78].

[78]Duran, s. 6.

Yaratıcı Azınlık:

Bir çok düşünür, isim babalığını Toynbbe' nin yaptığı "yaratıcı azınlık" olgusuna değinmiştir. Bu olguyu İbn Haldun, *asabiyet*; Schumpeter, *dinamik müteşebbis* ve Hagen, *yaratıcı kişilik yapısı* isimleriyle adlandırmıştır. *Yaratıcı azınlık*, toplumun ancak yüzde yirmisinden müteşekkildir. Geri kalanının "himmet" ve enerjileri sınırlı olduğu için "yaratıcı nitelikten" mahrumdurlar ve ancak diğerlerini taklit ederler[79].

Yaratıcı azınlığın en önemli niteliği, çevrenin dayatmasına bağlı, belli alanlara yönelik olarak ortaya çıkan "şiddetli ihtiyaç" tır. Nitekim Schiller bu olguyu "aşk ve açlık" olarak adlandırmıştır. Şiddetli ihtiyaca "özlem" demek de mümkündür.

Özlem olmadan hiçbir gelişme olamaz. Özlemin ortaya çıkması ve yapısallaşması için çevrenin belli alanlarda topluma dayatmalarda bulunması gerekir. Çevre, şayet toplumlara ekonomik sıkıntı, yokluk, sefalet şeklinde bir dayatma ve meydan okumada bulunuyorsa o toplumda ortaya çıkacak özlem de geniş ölçüde "maddeye" yönelik olacaktır. Bunu, Schiller "açlık" olarak ifade etmiştir.

Toplumlar, içinde yaşadığı doğal şartların etkisiyle çok uzun bir dönemden beri sefalet çizgisi üzerinde yaşamak zorunda kalmış olabilirler. Dolayısıyla bu toplumda özellikle toprağa, paraya, mala-mülke karşı "aşk" derecesinde bir özlem vardır. Bütün enerjilerini özlemlerini gerçekleştirmek amacıyla madde alanına yöneltir ve yoğunlaştırırlar. Sefil bir mazisi olan Batı Avrupa' da burjuvanın maddeye duyduğu özlem bunun en tipik örneğini oluşturmaktadır.

---

[79]Duran, s. 6; Arnold Toynbee, **Tarih Bilinci**, Cilt I, çev. Murat Belge, İstanbul: e Yayınları, 1975, s. 139; (Kozak, ss. 129-142).

Özlemin şiddet derecesi ve yöneldiği istikamet çok önemlidir. Eğer özlemin şiddet derecesi düşükse, özlem duyulan amaçların elde edilmesine yönelen enerji ve eylem yoğunluğu da o ölçüde yetersiz ve zayıf olacaktır. Aynı şekilde elde edilse bile elde edildikten sonra elde tutulmaya çalışılmasına yönelik gayret te ona göre az olacaktır. Bunun tersine; özlemin şiddeti çok yüksekse öncü kesim, tüm düşünce, ideal ve beklentisini o yönde yoğunlaştıracak, o hedef onlar için "aşk" düzeyine gelecektir. Bu süreçle elde edilen bir devrim de ona göre sürekli, derin ve güçlü olacaktır.

Özlemin oluşmasında katkısı olan duyguların niteliği ve çeşitliliği de önemlidir. Şayet özlemin gelişmesi ve devam etmesinde katkısı olan duygu sınırlı sayıda ise, elde edilen hedef de sınırlı olacaktır. Bunun tersine, özlemin ortaya çıkması ve devam ederek yapısallaşmasında katkısı olan duygular çok sayıda ise, topyekün bir devrimden ve geniş boyutlu bir dönüşümden söz edilebilir. Öte yandan özlemin yöneldiği alan da farklı olabilir. Yine çevrenin meydan okumasına bağlı olarak özlem, maddi (yani, birim ekonomik kalkınmaya), veya manevi bir hedefe yönelebilir. Bu durumda özlemin yöneldiği hedef veya hedefler gerçekleşirken, yönelmediği hedefler gerçekleşmeyecek veya gerçekleşse de bu beklenmedik bir gelişme olacaktır . Aynı şeklide, meydan okuma çift yönlü ise, yani topluma hem maddi faktörler, hem de manevi faktörler meydan okuyorsa bu durumda özlem hem maddeye hem de manaya yönelebilir ve iki hedef de müştereken gerçekleşebilir.

Aynı şekilde, özlem sosyal ve siyasal çevrenin meydan okuması ve dayatmalarından kaynaklanabilir. Sosyal - siyasal hayat belli kesime son derece baskıcı ve zorba gelebilir; hatta onlara, yozlaştırıcı dayatmalarda bulunabilir. Veya, ekonomik, sosyal, kültürel ve dinsel alanlarda ağır bir yozlaşma, talan, sömürü, zulüm söz konusu olabilir. Bu durum-

da "öncü kesim" de sosyal-siyasal alanlarda belli buluşlar beklemek mümkündür. Nitekim, Batı 'da lâiklik kurumunun gelişmesinde ve yaygınlaşmasında dini azınlıkların (özellikle Yahudiler' in) çok önemli etkileri olmuştur. Büyük tarih ve bilim felsefecisi K. Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları* adlı ünlü eserini Almanlar Avusturya' yı işgal ettiği yıllarda kaleme almıştır[80].

III. Batı İktisadî Gelişmesinin (veya Kapitalizmin) Tarihi Seyri

İktisadî gelişme, toplumsal hayatın yalnızca iktisadî yönündeki bir değişme değil, aslında komple bir toplumsal değişmedir. Bu bağlamda iktisadî gelişme bir süreçtir. Bu süreç, milli gelir ve üretimin zaman içinde sayısal olarak artması yanında, toplumsal kurumlardaki köklü değişiklikleri, ekonomik ve toplumsal yapının yeniden düzenlenmesini, halkın değer yargılarında, dünya görüşünde ve davranış kalıplarındaki değişmeleri de içeren bir aksiyondur[81].

Çağımızın en büyük sistemi olan ve XVIII. yüzyıldan beri, bir iktisadî sistem olarak dünyaya egemen olan kapitalizmi[82] anlayabilmek ve zaman içinde oluşan değişik tiplerini ayıklamak için kapitalizmin evrim çizgisini kavramak gerekir. Nitekim; kapitalizm olgusunu tanıyabilmenin ve anlayabilmenin önde gelen şartı, onu değişim aşamaları içinde ortaya koymak olmalıdır.

Başlangıcından günümüze kapitalist iktisadî gelişme, iktisat tarihçileri tarafından çeşitli kademelere bölünerek incelenmiştir. Sombart'ın geliştirdiği ve çoğunlukla Weber' in

[80]Duran, s. 8.

[81]Akyüz, s. 151.

[82]Beşir Hamitoğulları, **Çağdaş İktisadî Sistemler: Oluşum ve Değişim Aşamaları İle Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım**, Ankara: Ajans- Türk Matbaacılık Sanayii, (Tarih Belirtilmemiş), s. 1.

de atıfta bulunduğu üç aşamalı model bunlar arasında en fazla benimsenmiş olanıdır. Bunlar: 1) *Erken Kapitalizm* (*Frühkapitalismus*), 2) *Yüksek Kapitalizm* (*Hochkapitalismus*) ve 3) *Geç Kapitalizm* (*Spätkapitalismus*). Her üç aşama, ilk planda sermayenin türediği ve ekonominin geneline ağırlığını koyma durumuna göre birbirinden ayrılır[83].

A. Erken Kapitalizm

Çoğu düşünür, kapitalizmin erken aşamasını *Ticaret Kapitalizmi* olarak nitelemiştir. Ticaret Kapitalizmi'nin doktrinine ya da onun ideolojisine Merkantilizm denir[84]. Weber bu dönemi *Siyasal Kapitalizm* olarak adlandırmıştır.

Kapitalizmin doğuşu bir anlamda, merkantilizmle başlamıştır[85]. Merkantilizmin ortaya çıkışı XV. yüzyıl kabul edilmesine rağmen, geri planı XIII. yüzyıllara dayanır. Bu süreçte Avrupa' da ticaret, ulaşım, tarım, sanayi, metalürji sahasında, nüfus, kentleşme, mali saha, teknoloji sahasında kısacası toplumsal ve ekonomik her alanda canlanma başlamıştı. Avrupa' nın uyanışında etkili olan sebeplerin arasına Haçlı Seferleri'ni de ilave etmek yerinde olacaktır[86].

Avrupa' da, iktisadî gelişmenin yaşandığı dönemdeki *nüfus* artışı daha önceki dönemlerde görülmemiş hadlerde gerçekleşmeye başlamıştır. Avrupa' da sanayileşme sürecinin yaşandığı XVIII. ve XX. yüzyıllar arasındaki nüfus tahminleri ve sayım sonuçları "Tablo 1" deki gibidir.

---

[83] Sabri F. Ülgener, "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", **Ak İktisat Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul: Ak Yayınları, 1973, s. 496.

[84] Kazgan, s. 28; Hamitoğulları, s. 2.

[85] Cahit Talas, **Ekonomik Sistemler: Dayandıkları Düşüncelerle**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1972, s.25.

[86] Duran, s. 37 - 38.

Tablo 1.

1750-1939 Yılları Arasında Avrupa Nüfusu

Yıl	Avrupa Nüfusu	Yarım Yüzyıl süresince artış
1750	140.000.000	—-
1800	188.000.000	% 36
1850	266.000.000	% 40
1900	401.000.000	% 50
1939	540.000.000	% 35 (39 yılda)

Kaynak: Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, s.2.

Avrupa' nın 1939' daki nüfusu, muhtemelen 55 milyon Avrupalının göç ettiği hesaba katılırsa, 1750' dekinden 4 kat daha fazladır. Bu nüfus miktarı o dönem dünya nüfusunun dörtte birine tekabül etmektedir. Daha önce hiç görülmemiş bu artışın nedenleri tıbbi ve ekonomikti. Doğum oranlarında çok az artış vardı, hatta hiç yoktu; fakat özel sağlık alanındaki bir dizi iyileşme ölüm oranlarının düşmesine yol açmıştı. Diğer yandan geçimlik imkânları; yiyecek, giyim barınak ve diğer ihtiyaç maddeleri cinsinden artışlar göstermiş ve sonuçta insan ömrü nispeten uzamıştı[87].

Bu dönemde Avrupa tarımdaki değişmelerin de altı çizilmelidir. Fransız ihtilali sonrası malikâne sisteminin çözülmesiyle "açık tarla" sisteminden "çitleme" sistemine geçilmişti. Bu süreçte, senyörlerin bir kısmı iflas edip şatolarına çekildi (genelde Fransa' da), diğer kısmı ise (Hollanda ve İngiltere 'de) köylülerin tarla, mera ve çayırlarını da ilave et-

[87]Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, Cilt II, çevl. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş, Ankara: Verso Yayıncılık, (Tarih Belirtilmemiş), ss. 1-2.

tikleri rezerv topraklarının etrafını çitlerle çevirerek yeni şartlara ayak uydurdu. İkinci durumdaki senyörler, eski konumlarının aksine piyasaya mal sağlayan birer girişimci olmuşlardı. Senyörlerin bu dönüşümü endüstrileşme ve iktisadî gelişmeye önemli katkı sağlamıştı.

Tarımdaki değişmelerin bir diğer şekli de, burjuvanın toprak satın almasıydı. Ayrıca burjuvalar, bataklıkları kanallar açmak suretiyle kurutup yeni topraklar açmışlardı. Elde ettikleri bu arazilerde, gerek besihaneler yaparak gerekse ticari ürünlerde uzmanlaşarak tarımsal gelişmede de öncülük etmişlerdi. Daha önce nadasa bırakılan topraklarda rotasyon sistemleriyle bir taraftan verimlilik artırılmış, diğer taraftan ürün çeşidi artırılmıştı. Tarımdaki gelişmeler giderek, bilimsel temele dayanmış, geleneksel sistem terk edilmiştir. XVII. yüzyılın İkinci Yarısında bütün bu teknikler Hollanda' dan İngiltere' ye aktarıldı[88].

XV. ve XVI. yüzyıllarda keşfedilen yeni denizyolları ve yapılan büyük coğrafi keşifler, dünyanın yoğun ticaret merkezlerini Akdeniz 'den Atlas Okyanusu' na; İngiltere, Portekiz ve İspanya kıyılarına kaydırmıştı. Bu aynı zamanda Doğu' nun, Batı' ya karşı ticaret üstünlüğünü kaybettiği dönemi de ifade eder[89]. Neticede, "ticaret kapitalizm"i yapılan keşifler ile başlamıştır. Çünkü, emperyalist politikalar aracılığıyla Avrupa' ya getirilen değerli madenler önemli miktarlarda kapital (sermaye) birikimine sebep olmuştu.

Batı Avrupa iktisat tarihinde ticaretin gelişmesi ve öne çıkması olgusu ideolojik bakımından "Merkantilizm", iktisadî sistem bakımından "Ticaret Kapitalizmi" terimleriyle ifade edilir. Merkantilizm, XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür[90]. Bu dönemde, monarşilerin benim-

[88] Duran, s. 53.
[89] Ülgener, "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", s. 496.
[90] Kazgan, s.43.

sediği ve yaklaşık üç yüz yıl süren *merkantilizm**; kapital birikimini ve piyasa ekonomisi şartlarını ve *İktisadî Adam*' ı ortaya çıkarması ile Endüstri Kapitalizmi' nin doğuşunu hazırlamıştı.

Yeni deniz yollarının bulunması ve Amerika kıtasının keşfinin yanı sıra, sağlam ve güçlü gemilerin yapımındaki gelişmeler uzun deniz ticaretinden dolgun kazanç ve sömürgecilik fırsatları doğurmuştu. Böylelikle, Avrupa' ya akan değerli maden ve hammadde burjuvaları zenginleştirmiş ve bunlarla el ele veren monarşileri güçlendirmişti. Bu süreç, özellikle Hollanda ve İngiltere' de hisseli büyük şirketler kurulmasına katkıda bulunmuştu. Bütün bu gelişmeler ise kapitalist iktisadî gelişmesinin yollarını döşemişti.

Avrupa' da, uzun mesafeli ticaretten elde edilen kârlar ve Merkantilizm'in sömürgeci politikalarıyla sağlanan kazançlar büyük miktarda kapital birikimini mümkün kılmıştı *(burjuvanın dış sömürüsü)*. Artan para stoku, Avrupa piyasalarında mal ve hizmetlere karşı büyük bir talep patlamasına neden olmuştu. Artan talep ise piyasanın reel - nominal akış dengesini bozarak *fiyat ihtilâli*ne yol açmıştı. Yükselen fiyatlar, arzı esnek ürünlerin üretiminde olumlu etki yaparken, esnekliği düşük malların üretimine olumsuz etkide bulunarak enflasyona sebep olmuştu. Neticede; enflasyondan kaynaklanan *artı değer*, kapitalistin kasasına gire-

---

*Ticari Kapitalizmin ideolojisi olarak Merkantilizm; merkezi ve mutlakiyetçi hükümdarların başta para, ticaret ve donatım olmak üzere yürüttükleri "İktisat Politikalar"ına verilen addır. Merkantilist felsefeye göre gücün ve zenginliğin ölçüsü çok para ve değerli madenlerdir. Bu bağlamda bir ülkenin zenginliğinin ölçüsü, dış ticaret bilançosunun fazla vermesidir. Bu amaçla, para ve değerli madenlerin ülkeye girişi teşvik edilip; çıkışı engellenir. ihracat teşvik edilerek ithâlâta kısıtlama getirilir. Ülke içi endüstriler korunarak dış rekabet güçleri artırılır. Hatta devlet, kartel ve tekellerin kurulmasına kolaylık sağlar. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. (Kazgan, s. 32: Duran, s. 52).

rek sermaye birikimini daha da artırmıştı *(burjuvanın iç sömürüsü)*[91].

Ticaret Kapitalizmi denen bu aşamayı Mali Kapitalizm izledi. Artan sermaye, para ticaretini başlattı; bankalar kuruldu ve sermaye piyasası gelişti. Ticari Kapitalizm, Mali Kapitalizmi zorlamak suretiyle geliştirdiği ve bunun da sermaye akımına yol açtığı bilinmektedir. Endüstriyel Kapitalizm ise ticaret ve Mali Kapitalizmden sonra ortaya çıkmıştır[92].

Sonuç olarak; kapitalizm ilk önce ticari ve mali şekliyle gözükmüştür. Sermayenin ticarette yoğunlaştığı sistem olarak Ticari Kapitalizm, XV. yüzyılın sonundan endüstri devriminin başlangıcına; XVIII. yüzyılın ortasına; kısmen ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Sonucun sonucunda; sermaye, XVIII. yüzyılın ikinci yarisında, endüstri devrimiyle birlikte ticaretten endüstriye kaymıştır.

B. Yüksek Kapitalizm Aşaması

Kapitalizmin bu aşaması, XIX. yüzyılda iktisadî gelişme sürecinin zirvesini ve kapitalist sistemin "şahlandığı" çağı meydana getirdiği için yüksek kapitalizm olarak adlandırılır[93]. Asıl rengini sanayi devriminden alan bu aşama, liberal kapitalizm olarak ta bilinir[94]. Bu devre, Weber tarafından *Endüstri Kapitalizmi* olarak adlandırılır[95].

Merkantilizm döneminde biriken sermaye, ticaret sektöründen imalât sektörüne yönelmişti. Teknolojik gelişmelerle

---

[91] Duran, s.51.

[92] Orhan Türkdoğan, **Sanayi Sosyolojisi, Türkiye' nin Sanayileşmesi: Dün - Bügün - Yarın**, ankara: Töre Devlet Yayınevi, 1981, s. 62.

[93] Ülgener, "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", s. 496.

[94] Hamitoğulları, s. 2.

[95] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 68.

beslenen bu yönelim, imalâtta üretim patlamasını gerçekleştirdi. Gelinen aşamada tüccar, sanayi şefi oldu. Büyük sermaye ve teknoloji gerektiren yatırımlar ve hisseli dev şirketler ortaya çıktı. Nihayet; önceleri aletlerin çok pahalı olduğu madencilik gibi birkaç endüstri dalında ortaya çıkan eshamlı (ortaklı) şirketler, imalât alanlarına yayıldıktan sonra, endüstri kapitalizmi gerçekten zafer kazanmış oldu[96].

Endüstriyel teknolojideki değişmeler[97]madencilik, metalürji ve tekstil alanında üretimi büyük ölçüde değiştirdi. İmalâtın motoru olan kömür üretimi artıp demir elde etmede kok kömürünün kullanılması ile demir daha ucuz elde edilmeye başlandı. Mekanik teknolojide su gücü yerine buhar gücünden yararlanılması, hem üretim maliyetlerini düşürdü hem de üretimin miktarını, özellikle de tekstil üretimini arttırdı[98].

Kapitalizmin modernleşmesi ve bugünkü anlamına kavuşması, ancak endüstri vasfını almasıyla mümkün oldu. Artık, kazanç yolları ticaret ve sömürgecilik değil bütün dalları ile endüstriydi. Ticari Kapitalizmin gözü kara, yarı tacir, yarı müteşebbis tipi, burada yerini daha çok hesapçı-rasyonel bir iş adamı tipine bıraktı[99]. Bütün bu dönüşümler, sanayileşmenin sonucuna rastlar. Nitekim, yüksek kapitalizmin en belirgin özelliği "sanayileşme" ve "sanayi devrimi" dir. Konumuzla olan ilgisinden dolayı bu olguları kısaca açıklayalım.

Dar anlamda sanayileşme, mal üretiminde makine kullanma veya milli gelir içinde sanayi kesiminin payının belir-

---

[96]Türkdoğan, s. 62.

[97]Daha geniş bilgi için bkz.Üçüncü Bölüm, "Endüstriyel Teknolojinin Gelişmesi".

[98]Feridun Ergin, "Sanayi Devrimi", **Ak İktisat Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul: Ak Yayınları, 1973.

[99]Ülgener, "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", s. 496.

li bir orana erişmesidir. *Geniş anlamda sanayileşme* ise endüstri devrimi ile birlikte oluşan ve ülkelerin ekonomik, sosyal, siyasal vs. alanlarda uğradıkları değişikliklerdir. Bir anlamda gelişmiş ekonomilerin sanayileşmiş ülkeler olması nedeniyle, genellikle iktisadî gelişme ile sanayileşmenin eşit anlamda kullanılmasında sakınca görülmemektedir[100].

Sanayi devrimi terimi ilk kez kullanan Arnold Toynbee' ye göre ilk defa 1750-1850 arasında İngiltere' de gerçekleşmiştir. İngiltere' de başlayan sanayileşme hareketi zamanla diğer Batı 'lı ülkelere yayılmıştır. Rostow, ekonomik gelişme safhalarıyla ilgili modelinde; endüstri devrimini uzun bir süreçten çok, Toynbee gibi âni ve hızlı bir değişme olarak kabul ediyor. Rostow' a göre endüstri devrimi, ekonominin "kalkışa geçtiği" an ve iktisadî gelişmenin en önemli safhasıdır. Bu açıdan; sanayileşme, iktisadî gelişmenin vazgeçilmez bir şartıdır[101].

Sanayi devrimi modern iktisat tarihçileri tarafından, insanlık tarihinin ikinci önemli dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. *Sanayi devrimini hazırlayan faktörler* olarak ileri sürülen nedenler kısaca şunlardır: a) Sermaye birikimi oranındaki artış, b) Uluslararası ticaret hacmindeki artış c) Endüstriyel teknolojinin gelişmesi ve d) İktisat zihniyetindeki değişmedir[102]. İktisat tarihçileri ve diğer sosyal bilimciler bu faktörlerin hangisi veya hangilerinin başat belirleyici olduğu konusunda tamamen mutabık değillerdir. Nitekim, Weber 'in iktisadî gelişme konusundaki düşünceleri bu tartışmaların bir cephesini oluşturmaktadır.

Weber' e göre; iktisadî gelişmenin zorunlu şartı iktisat zihniyeti iken; diğer şartlar tamamlayıcıdır.

---

[100] Akın İlkin, "Sanayileşme", **Ak İktisat Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul: Ak Yayınları, 1973.

[101] Güran, s. 115: Rostow. **İktisadî Gelişmenin...**, s. 51.

[102] Güran, ss. 113 - 114.

C. Geç Kapitalizm Aşaması

Sombart, Birinci Dünya Savaşı sonundan günümüze kadar sürüp gelen kapitalizmin üçüncü aşamasını "Geç Kapitalizm" olarak nitelendirir[103]. Kapitalizmin erken aşaması olan Ticari Kapitalizm, bir açıdan "kuralcılığı" ile öne çıkar. Kapitalizmin olgun aşaması olan Yüksek Kapitalizm "liberal-serbestliği" ile belirginleşirken, kapitalizmin geç aşaması "müdahaleciliği" ile belirginleşmiştir.

Kapitalizmin (ya da Liberal Kapitalizm'in) XIII. yüzyıldan beri geçirdiği köklü gelişmeler sonucu endüstrileşmiş ülkelerde kuvvetli reaksiyonlar ortaya çıkmıştı. Liberalist kapitalizme karşı işçi sınıfının sefaletinin sebep olduğu reaksiyona, aşırı serbestiyetten kaynaklanan ekonomik bunalımlardan dolayı bizzat müteşebbislerin reaksiyonu eklenmişti. Bunlara, daha sonra uluslararası ticaret alanındaki uyuşmazlıklar da eklenmiştir. Andığımız değişmeler ve bunlara ilave olarak Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, ekonomik krizler ve özellikle Sosyalizmin bir iktisadî sistem olarak oluşması gibi önemli nedenler, devleti Liberal Kapitalizm'in egemen olduğu ülkelerde ekonomik hayata müdahale etmeye davet etmiş ve böylece *Müdahaleci kapitalizm* aşamasına geçilmişti[104]. Liberal kapitalist sistemin egemen olduğu Batılı ülkelerindeki devlet müdahaleleri, aslında 1850' den itibaren başlamıştı.

Devlet, ortaya çıkan dengesizlikleri düzeltmek amacıyla ekonomiye müdahalelerde bulundu. Hükümetler, politikalarını sosyal ve ekonomik gerekler ile uyumlaştırmaya çabalamaya başladı. Neticede; serbest teşebbüse itiraz edilmemekle birlikte aktif ekonomik politikalar oluşturup uygulandı.

---

[103] Ülgener, "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", s. 496.

[104] Hamitoğulları, s. 160.

Marxist yazarlar, kapitalizmin bu geç aşamasına *Finans Kapitalizmi* demeyi tercih ederler. Onlara göre; Finans Kapitalizmi de diğer şekilleri gibi sömürü esasına dayanır. Bu sömürü, dev kapitalist işletmelerin geri kalmış ülkeleri kredilendirme ve borçlandırma yoluyla gerçekleştirilmektedir. Ancak, günümüzde liberalistlerin alkışladığı, marxistlerin ise bozuk düzen saydığı "ideal kapitalizm" de kalmamıştır. Bu günkü şekliyle kapitalizm, *Karma Ekonomi* veya *Sosyal Ekonomi* olarak nitelendirilebilir[105].

[105]Ülgener. "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", s. 497.

Üçüncü Bölüm

MAX WEBER' E GÖRE İKTİSADÎ GELİŞME OLGUSU

Max Weber' in iktisat tarihine iki önemli katkısı olmuştur. Bunlardan birincisi; kapitalizme yüklediği anlam, ikincisi ise kapitalizmin belirleyici unsurunun ne olduğu hususundaki düşünceleridir. Onun iktisat tarihine birinci katkısı, bu bölümde; "Max Weber 'e Göre İktisadî Gelişme Olgusu" başlığı altında incelendi. İkinci katkısı ise Dördüncü Bölüm'de incelendi.

Bu bölüm üç kısımdan oluşmaktadır: Birinci ve ikinci kısımda; Weber' in kapitalizm kavramına yüklediği anlam ve Weber' e göre kapitalizmin belli başlı niteliklerinin neler olduğu belirlenip değerlendirildi. Üçüncü kısımda ise Weber' in kapitalizm tasnifleri belirlenip açıklandı.

I. Max Weber' e Göre Kapitalizm Kavramı

Çoğu düşünür, Batı iktisadî gelişmesini yalın olarak kapitalizm kavramı ile eş anlamda kullanır. Weber ise kapitalizme yüklediği anlam ile diğer düşünürlerden ayrılır.

Weber' e göre; iktisadî gelişme, tarihte bir defa ve bir yerde Modern Endüstriyel Kapitalizm ile sonuçlanmıştır. Modern Kapitalizm, kapitalist iktisadî gelişme sürecinin yalnızca bir meyvesi ve bir aşamasıdır. Kapitalizmin başlangıç ve türlerinin diğer zaman ve toplumlarda görülmüş olmasına karşın sürecin Modern Endüstriyel Kapitalizm' e vararak tamamlanması ancak Batı' ya kısmet olmuştur[106].

Weber' e göre; *Modern Kapitalizm*, kazanç ve kâr arzusunun iş ve üretimin rasyonel örgütlenmesi temeline dayanan işletmelerde gerçekleştirmeye çalışıldığı iktisadî düzendir[107]. Elde etme güdüsünün, kazanç uğraşısının, kâr saikinin, mümkün olan en fazla miktar parayı kazanma uğraşısının kendi içinde Modern Kapitalizm ile doğrudan doğruya bir ilişkisi yoktur. Sınırsız kazanç açlığı, kâr hırsı hiç bir biçimde Modern Kapitalizm ile aynı şey değildir. Modern Kapitalizm olsa olsa bu irrasyonel güdülerin dizginlenmesi veya en azından rasyonel olarak dengelenmesiyle özdeş olabilir[108]. Kâr, kazanç hırsı her çağ ve toplumda olmuştur. Ancak, kâr arayışı ile akılcı çalışma disiplinin bileşimi tarih boyunca bir kez modern zamanda Batı' da ortaya çıkmıştır[109]. Zaten, kapitalist işletme bürokratik bir örgütlenme aracılığıyla en fazla kâr elde etmeyi amaçlar.

Şu kadar ki; kapitalizmi belirleyen şey en çok kâr değil, sınırsız birikimdir[110]. Yani; kazanç isteğinin sınırlanmaması ve üretim isteğinin de sınırsız kılınacak biçimde daha çok biriktirme isteği ile harekete geçirilmesidir. Modern kapitalizm

---

[106]Weber, **Sosyoloji Yazıları,** s. 66.

[107]Mustafa Acar, "İslâm, Protestanlık ve Modern Kapitalist Gelişme", **Bilgi ve Hikmet,** Güz,1993,s. 105

[108]Weber, **Protestan Ahlâk...,** s. 15.

[109]Aron, s. 372.

[110]Maksime Rodinson, **İslâm ve Kapitalizm,** Gözden Geçirilmiş Yeni Basım, çev. Orhan Suda, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1978, s. 26.

sürekli olarak rasyonel kapitalist işletmenin, devamlı yenilenen kâr arayışının; yani *verimliliğin* peşindedir. Bütün ekonominin kapitalist düzene bağlı olduğu yerde, verimliliği hedef almayan işletmeler ortadan kalkmaya mahkumdur. Kapitalist eylem, kuru kâr hırsına göre değil, değiş-tokuş imkânlarını kullanarak bir kâr elde etme umuduna dayanan, (biçimsel olarak) barışçı kazanç fırsatı üzerinde kurulu bir davranıştır[111].

Diğer kazanç metotlarından farklı olarak kapitalist kazancın rasyonel bir biçimde elde edildiğinin göstergesi, işletmenin belirli bir faaliyet dönemi sonunda rakamla hesaplanan bilançosu, sermayesini; değiş-tokuş yoluyla kazanç sağlamak için kullanılan maddi üretim araçlarının değerini aşmak zorunda olmasıdır. Kavram açısından önemli olan, tahmini para girdisi ile tahmini para çıktısı arasında karşılaştırmaya bağlı kalmanın ekonomik eylemde belirleyici olmasıdır. Esasen bütün uygar ülkelerde bu yönde bir kapitalist ve akılcılığa dayalı kapitalist işletmeler olmuştur.

Kapitalist işletmenin gelişiminde iki öğe belirleyici olmuştur; ev ile işyerinin birbirinden ayrılması ve bununla yakından ilişkili olan rasyonel defter tutmaktır[112].

İktisat literatüründe kapitalizm, genellikle Batı iktisadî gelişmesi ile eş anlamda kullanılmakta veya neden-sonuç olarak kabul edilmektedirler. Oysa; Weberyen terminoloji açısından bu iki olgu, yalın olarak eş anlama gelmezler. Bu farklılık, Weber' in kapitalizm olgusuna yüklediği özgün anlamdan kaynaklanır.

Weber' in kapitalizmden kastettiği ve nazara verip tipikleştirdiği kavram *Endüstriyel Kapitalizm'* dir. Weber, bu olguyu eserlerinin çeşitli yerlerinde *Modern Kapitalizm, Ras-*

111 Weber, **Protestan Ahlâk...**, s. 15.
112 Weber, s. 19.

yonel Kapitalizm, Modern Rasyonel Kapitalizm, Burjuva Kapitalizmi, Modern Endüstri Kapitalizmi ve Rasyonel İşletme Kapitalizmi gibi kavramlarla eşit anlamda kullanmaktadır.

II. Max Weber' e Göre Kapitalizmin Nitelikleri

Weber' e göre; endüstri kapitalizminin beş temel niteliği vardır. Bunlar: Rasyonel kapital muhasebesi, piyasaların serbestliği, sağlam ve güvenilir bir hukuk sistemi, işgücünün serbestliği ve ekonomik hayatın ticarileşmesidir. Bu nitelikler aşağıda kısaca açıklandı.

A. Rasyonel Kapital Muhasebesi

Toplumun günlük ihtiyaçlarına yönelik faaliyette bulunan büyük endüstrilerin bir normu olarak rasyonel kapital muhasebesi kapitalizmin temel özelliklerinden birisidir. Bu, tüm üretim araçlarının uygun bileşimini ifade eder.

Modern Kapitalizm' in özü olan rasyonel işletmelerin ekonomik eylemleri, akılcı olmayan fırsatlara göre değil; belli bir dönem tahmini para girdisi ile tahmini para çıktısı arasındaki karşılaştırmaya dayanılarak gerçekleştirir[113]. Yalnızca, Endüstri Kapitalizmi' ne özel olan rasyonel, bürokratik işletmeler sermaye (kapital) muhasebesi uygular ve mülkiyet paylarını temsilde ticari enstrümanlar (senetler) kullanırlar[114]. Weber 'in rasyonel işletmesi bugünkü şekliyle sermaye (anonim) şirketleridir.

Sermaye şirketleri tek bir iş yapmak üzere ve kişiye bağlı olarak kurulmayıp ömür boyu süren ve her ortağın sermayesi ile sorumlu olduğu şirketlerdir. Ortaklık hesapla-

113 Weber, s. 17.
114 Özel, s. 100.

rı kişisel hesaplardan ve işletme kârları da şahsi kârlardan ayrılmıştır. Her sermaye ortaklığının, ortaklarından ayrı bir tüzel kişiliği vardır. Dolayısıyla yönetim, örgütleme, finansman ve denetleme "kişisel" değil; gayri şahsi ve rasyonel düzenlemelere dayanır.

B. Piyasaların Serbestliği

Piyasalarda ticareti engelleyici, irrasyonel olan tüm sınırlamaların ortadan kalkmasıdır.

Serbest piyasaların hâkim olduğu yerlerde özel mülkiyet herhangi bir şekilde sınırlanamaz; teşebbüs fırsatı belli bir zümre ve kişilere münhâsır değil herkese (yabancılar dahil) açıktır; fiyatlar devletin müdahalesi olmadan arz ve talep tarafından belirlenir.

C. Sağlam ve Güvenilir Bir Hukuk Sistemi*

Güvenilirlik; hukukun hesaplanabilir, hükümlerinin tahmin ve tahlil edilebilir olmasıdır[115]. Kişi veya olaylara göre keyfilik taşımaması, objektif bir şekilde yorumlanıp uygulanabilmesidir.

Modern Kapitalizm'den söz edebilmek için endüstriyel organizasyon şekillerinin sağlam ve güvenilir bir hukuk ve yönetimin güvencesi altında olmalıdır. Böyle bir sisteme ne Yunan site devletlerinde, ne patrimonyal Asya devletlerinde ne de Batı Orta Çağ toplumlarında şahit olunmuştur. Nitekim, Osmanlı'da hür teşebbüs ve kapitalizmin gelişmemesinin bir sebebi olarak mülkiyet ve servetin devletin tamamen

*Weber, hukukun belli bir nitelik biçimini kapitalizmin hem niteliği hem gerekli şartlarından biri saydığından ayrıca "Rasyonel Hukuk" başlığı altında bu konu mufassal olarak incelenmiştir.

[115] Özel, s. 112.

keyfi bir uygulaması olan "müsadere" tehdidi altında olmasıdır[116]. Türklerin aşina olduğu bu uygulama "varlık vergisi" gibi uygulamalarla Cumhuriyet Dönemi'nde de nispeten devam etmiştir.

Ülkemizde, sermaye ve özel kazancın hukuki teminat problemi günümüzde dahi varlığını büyük ölçüde sürdürmektedir. Nitekim, bu problemi bertaraf etmek amacına yönelik olarak kamuoyundaki meşhur adıyla TAHKİM yasası 2000 yılında çıkarılmıştır. Yerli ve yabancıyı canından bezdiren bürokratik zorlukları da aslında bu kabilden saymak gerekir. Bürokrasinin, işleri prosedüre boğma sebebinin onun doğasından kaynaklandığı söylenebilir. Fakat, bu prosedür modern ülkelere nispeten bizde on kat daha uzun ve zorlayıcı oluyorsa bunu bürokrasinin doğal paradoksuna bağlamanın imkanı kalmayacaktır.

D. İşgücünün Serbestliği

Kişi, sadece yasal hakkı olduğundan değil; aynı zamanda ekonomik olarak da hiç bir sınırlamaya tabi olmadan emeğini istediği piyasada istediği fiyattan ve istediği kadar arz edebilmelidir.

Kapitalizmin değişik türleri değişik yer ve zamanlarda gözükmesine karşılık; modern çağda Batı, dünyanın hiç bir yerinde gelişmemiş, tamamen farklı bir kapitalizmi tanıdı:

---

[116] Taner Timur, **Osmanlı Toplumsal Düzeni,** 3. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi, 1994, ss.14-15; Osmanlı'dan Cumhuriyete patrimonyal mirasın sürdürülmesi bağlamında, mesela Türk Anayasaları, yürütmenin iktidarını sınırlama; halkı onun aşırılıklarına karşı koruma yerine yürütmenin halka istediği şekilde müdahale etme, onu istediği şekilde forma sokma yetkisini vermektedir (Ensar Nişancı, **Geleneksel Patrimonyalizmden Neo-Patrimonyalizme; Bir Modernleşme Denemesi ve Bu Bağlamda Türk Düzenleyici Otoritesine Bir Bakış,** (Yayımlanmamış doktora tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2000, s.124.

Biçimsel özgür emeğin rasyonel kapitalist işletme olarak örgütlenişi. Bunun Batı için özgün sonucu; Orta Çağ ' da ortaya çıkan endüstri dallarının ortaya çıkmasıdır[117].

Burjuva ile proleterler arasında çatışma, ilk defa, Yeni Çağda Batı' da ortaya çıkmıştır.

E. Ekonomik Hayatın Ticarileşmesi

Ticarileşme, değerli kâğıdın ortaya çıkışı, spekülasyonun rasyonelleştirilmesi ve borsanın ortaya çıkma sürecine denir[118]. Borç para ve kredi daha önceleri savaş ve darlık dönemlerinde spekülasyon amacıyla mevcuttu. Fakat, bu yapıların rasyonelleşmesi modern zamanlara nasip olmuştur.

Ticarileşmenin tarihini üretimin öz tüketim için değil de piyasa için yapılmasına kadar götürmek mümkündür. Bu tarihsel olgunun kültürel ve moral temeli ise "zihniyetin iktisadîleşmesine mebnidir. Yani üretim uğraşı ve ekonomik metanın tamamen piyasa fiyatıyla değerlendirilmesidir.

III. Max Weber' e Göre Kapitalizmin Türleri

Weber, kapitalistleşme sürecini ikiye ayırır: Siyasal Kapitalizm ve Endüstriyel Kapitalizm ya da Burjuva Kapitalizmi. Siyasal Kapitalizm beş farklı şekilde görülür: Bunlar; Emperyalist Kapitalizm, Sömürgeci Kapitalizm, Serüvenci ya da Yağmacı Kapitalizm, Vergici kapitalizm ve Parya Kapitalizm' dir[119].

117Acar, "İslâm, Protestanlık ve Modern Kapitalist Gelişme", s. 18.

118Weber, **Protestan Ahlâk**..., s. 19.

119Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 67.

A. Siyasal Kapitalizm

Siyasal kapitalizmde kâr imkanları, savaş hazırlığı ve sömürüsüne, fetihlere ve siyasal yönetimin nüfuz tekeline bağımlıdır. Siyasal kapitalizm beş farklı şekilde ortaya çıkar. Bunlar, aşağıda kısaca açıklandı. Weber, endüstriyel kapitalizmin bu erken aşaması hakkında daha geniş bilgi için Sombart' a başvurulabileceğini söyler[120].

Emperyalist Kapitalizm:

Bu türün özelliği; çıkar amacıyla siyasal yayılmacılıktır. Burada, siyasal yayılmacılığın uygulayıcıları ile yayılmacılığın meyvelerini toplayanlar aynı kesimlerdir. Tipik örnekleri Roma ve İngiliz imparatorlukları ile modern zamanda görülen yarışmacı emperyalizmdir[121].

Sömürgeci Kapitalizm:

Siyasal kapitalizmin bu türü emperyalist kapitalizme koşut olarak gelişir.

Siyasal yayılmacılığa bağlı olarak fetih edilen araziler üstündeki siyasal nüfuzun ticari olarak sömürülmesi yolu ile çıkar sağlayan kapitalizmdir. Bu siyasi nüfuz ve haklar garantili ticaret tekelleri, taşıma ayrıcalıkları, toprak mülkiyetinde siyasal yetki ve angarya iş gücü imkânlarıdır[122].

Serüvenci (Yağmacı) Kapitalizm:

Karizmatik lider önderliğinde hazine bulmak için yabancı ülkelere akınlar yapılması anlayışına dayanır. Bu hazineler tapınak, mezar, maden yatakları, boyunduruk altına alı-

---

[120] Weber, s. 67.
[121] Weber, s. 67.
[122] Weber, s. 67.

nan prenslerin sandıklarından çıkarılabileceği gibi, yerli halkın süs eşyaları ve mücevherlerine vergi salma yoluyla da elde edilebilir. Tarihte tipik örnekleri İspanyolların Amerika'yı fetihleri, İtalyan site devletlerinin Orta Çağlar'daki denizaşırı seferleri, İngiliz tacirleri ve Hansa Birliği ' nin deniz aşırı serüvenleridir[123]. Mesela, İspanyollar Güney Amerika fetihlerinden birinde cephesi altınla kaplı yalnızca bir İnka tapınağından birkaç ton altın elde etmişlerdir. Ve böylece bu (ve bunun gibi) çok değerli tarihi eser bütünüyle tahrip edilmiştir.

Serüvenci kapitalizm süreksizlik ve karizma nitelikleriyle belirginleşirken, yağmacı kapitalizm amaçlanan hedefleri vurgular.

Vergici Kapitalizm:

Siyasal kapitalizmin bu türü siyasal güç ve hakların kullanılması ile elde edilen belli kâr imkânlarına ilişkindir. Bu türün en önemli uygulaması eski Roma' da ve Fransa' daki "Eski Rejim" de olduğu gibi vergi toplama hakkının özel girişimcilere satılmasıdır. "Endülijans" ların satışının Vatikan' a verdikleri borçların karşılığı olarak İtalyan tacirlerine ihale edilmesi, kara ve deniz kuvvetlerinin örgütlenmesi işinin bir özel girişim olarak "condottieri" ye verilmesi, para basma hakkının Jacob Fugger gibi özel girişimcilere satılması, diğer örneklerdir[124].

Parya Kapitalizmi:

Weber, ticaret guruplarının özgül marjinal durumunu sınıflandırmak amacıyla bu tasnife gerek duymuştur. Antik

123Weber, s. 67.
124Weber, s. 68.

çağların son döneminden bugüne değin Batı Yahudileri ve Hindistan'daki Parsee'lerin durumları kapitalizmin bu türü ile açıklanabilir. İşlevleri açısından vazgeçilmez olan bu tabakalar etnik ve dinsel kökenleri yüzünden toplumsal ayrımcılığa uğramışlar ve parya statüsüne indirilmişlerdir[125].

B. Modern Endüstriyel Kapitalizm

Her şeyden önce; iktisadî süreç içinde ideal aşama olan kapitalizmin bu kemal türüne ulaşmak için para ekonomisi başlangıcı şarttır ki, bundan sonra siyasal kapitalizm ve daha sonra Endüstriyel Kapitalizm evresi gelir.

Modern Endüstriyel Kapitalizm' in ayırt edici özelliği, özgül bir üretim biçiminin ortaya çıkması ve bunun Pre-Kapitalist (kapitalist öncesi) üretim birimleri aleyhine genişlemesidir. Bu üretim biçiminin hukuksal, siyasal ve ideolojik ön şartları vardır, ama tarihte benzeri yoktur. Öncelikle, özgür olan iş gücüyle sabit fabrikanın bir arada örgütlenmesine dayanır. Fabrika sahibi riskleri göze alarak çalışır; anonim ve rekabetçi piyasa için meta üretir. İşletme genellikle maliyet ve hâsılatın sürekli dengelenmesine dayanan rasyonel bir denetim altındadır. Girişimcilik hizmetleri dahil bütün unsurlar kalem kalem muhasebeleştirilir[126].

Kapitalist bir sistem, üretim birimlerinden doğar ve gelişir. Bu sistem çeşitli tarihsel aşamalardan geçer. En ileri aşamasının özelliği, mülkiyetle yönetimin ayrılması ve korporasyonların gelecekteki faaliyetlerin hâsılatına karşılık halka hisse satılması yoluyla finanse edilmesidir. Kapitalizmin bu geç aşaması için Weber, Sombart' ın *Yüksek Kapitalizm (Endüstriyel Kapitalizm)* terimini de kullandığı vakidir[127].

[125] Weber, s. 67.
[126] Weber, s. 68.
[127] Weber, s. 68.

Endüstriyel Kapitalizm'i diğerlerinden ayıran karakteristik, özgür emeğin rasyonel bir biçimde örgütlendiği burjuva öncülüğündeki işletmelerdir[128]. Endüstriyel Kapitalizm kavramıyla ilgili açıklamalar "Max Weber'e Göre Kapitalizm Kavramı" başlığı altında ve ilgili yerlerde tafsilatıyla yapıldığı için burada üzerinde fazlaca durulmadı.

[128]Weber, s. 20.

Dördüncü Bölüm

Max Weber' in İktisadî Gelişme Düşüncesi

Max Weber' in iktisadî gelişme düşüncesi, Batı iktisadî gelişmesi ve Modern Endüstriyel Kapitalizm'in ortaya çıkışını açıklama çabasıdır. Nitekim, "Batı iktisadî gelişmesi ve kapitalizm gibi olguların yalnızca Batı' da ortaya çıkmasında ne tür şartların biraradalığı yol açmıştır?" sorusu Weber' in üzerinde durduğu ana problemdir[129].

Weber' in iktisat tarihine yaptığı en önemli katkı, Batı iktisadî gelişmesini belirleyen faktörlerin ne olduğu hususundaki düşünceleridir. Weber, Batı uygarlığını çözümlemek için kapitalizmin; kapitalizmin anlaşılması için ise Batı toplumu zihniyet yapısının, kapitalist zihniyetin bilinmesi gerektiğini söyler. Weber, iktisadî gelişmeyi insan tipi ve onun zihniyet yapısına bağlayan görüşleriyle bir çığır açmıştır. İktisat alanındaki şöhreti de buradan gelir.

---

[129]Heins, s. 33; Dirk Käsler, "Einleitung", **Max Weber Sein Werk und seine Wirkung,** (Herausgeber. Dirk Käsler), München: Nymphenburger Verlagshandlung Gmbh, 1972, s.10.

Çalışmamızın bel kemiğini oluşturan Dördüncü Bölüm, önemine binaen en fazla yer işgal ediyor. Üç kısımdan meydana gelen bölümün birinci kısmında; Weber' in iktisadî gelişme ile ilgili yaklaşımı diğer düşünürlerle mukayese edilerek belirlendi. Bu kısım, aynı zamanda bölümün de girişi mahiyetindedir. İkinci kısımda; Weber' in, iktisadî gelişmeyi belirleyen dominat (zorunlu) şartın ne olmayacağı ile ilgili düşünceleri incelendi. Üçüncü kısımda ise; Weber' e göre kapitalizmin asıl belirleyici saikinin (zorunlu şartı) hangi faktörler olduğu tespit edilmeğe çalışıldı. İki alt kısımdan oluşan bu kısmın birinci alt kısımda; kapitalizmin gerekli şartları, ikinci alt kısımda ise kapitalizmin yeterli ve zorunlu şartı yer aldı.

I. Genel Olarak

Weber, başka uygarlıkları da inceledi. Başlangıç özellikleri gözlenmekle birlikte, bunlarda Batı anlamında kapitalizm ortaya çıkmamıştı. Weber, kapitalizmin doğması için birçok olumlu şartın bulunmasına karşın, bu uygarlıklarda kapitalizmin gelişmesini engelleyen etmenleri bulmak istiyordu. Çabası, kapitalizmin yalnız *gerekli* değil *yeterli* şartlarını da bulmak içindi.

Weber'e göre; yeterli şartlar, yalnızca içe-dönük asetizmin belli bir kişilik tipi yarattığı Batı' da bulunuyordu. Tabi ki Weber, yöntemsel çoğulculuğuyla, kapitalizmin doğmasına neden olan tek etmenin bu kişilik tipi olduğunu düşünmüyor, yalnızca kapitalizmin ön şartları arasına bunun da katılmasını istiyordu[130].

Weber, iktisadî gelişmenin sağlanmasında iş adamlığı ruhunu yoğuran manevi etmen üzerinde durmuştur. Ona göre; sadece sermaye birikimi, kâr ve sömürü hırsı kapita-

[130] Weber, s. 62.

lizmin bir sistem olarak varlığına işaret sayılamazdı. Sermaye birikimi, kâr gayreti ve sömürü hırsı tarihin her döneminde var olmuştu. Düzeni kapitalist yapan asıl etmen, sermayeyi disiplinli bir işletme çerçevesinde hesapçı-rasyonalist zihniyetle üretime ve tekrar sermaye birikimine yönelten davranıştır. Aslı, asketik Protestanlığa dayanan bu tip davranış XVI. yüzyılda gerçekleşen Reformasyon hareketiyle şekillenmişti[131].

Marx' a göre; maddi güçler kişilerden bağımsız olarak gelişmekteydi. Hatta; kişilerin bilinç alanı ve ideoloji, ekonomik güç ve kurumlara göre şekillenmekteydi. Weber' e göre ise bu hiç de doğru değildir. Meselâ, fazla çalışmayı özendirmek amacıyla parça başına ücreti arttırarak her insan grubunda fazla çalışma doğrultusunda bir bilinç oluşturamayabilirsiniz. Parça başına ücretin artırıldığı bir iş yerinde çalışan köylü menşeli bir grup, eskisinden daha fazla çalışarak daha çok kazanacak yerde, aynı gelir seviyesinde çalışma süresini kısma yoluna gitmişti. Nitekim, kâr güdüsü her zaman insan davranışını belirlemez[132]. Binaenaleyh, boş zamanla ek gelir arasında tercihi belirleyen çıkar değil, insanların farklı zihniyetidir.

Weber, çok önemli sosyolojik bir sorun ortaya koymuştu; bu, dünya görüşlerinin toplumsal örgütlenmeler ya da bireysel tutumlar üzerindeki etkisi sorunuydu[133]. Ekonomi, toplum üzerinde belirleyici değil sınırlayıcı bir etkiye sahipti. Weber' e göre; ekonomik davranış, genel bir dünya görüşüne bağlıdır. Her birimizin çıkarının yönü kendi dünya görüşü ile belirlenir. Bir Calvinci için seçilmiş olmasının işaretlerini keşfetmekten daha önemli ne olabilirdi![134] Ekonomik

[131] Ülgener, "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", s. 496.

[132] Weber, s. 47.

[133] Raymond Aron, **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, çev. Korkmaz Alemdar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986, s. 374.

[134] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 375.

davranış, kıt kaynakları kuvvete ve hileye başvurmadan temin etmeye yönelik davranıştır. Yani; mekanik bir tepki değil; davranış, değerlerle sınırlandırılmıştır. Weber'e göre; Marx' ın yalın ekonomik determinizmi bu tür mülahazalar karşısında çözülmüştür[135].

Yeni bir toplum tipi olarak Endüstri Kapitalizmi' nin neden yalnızca Batı' da doğduğunu Marx, *Kapital* adlı kitabının ikinci cildinde cevaplıyor: "Nasıl ki yel değirmeni feodal toplumu belirledi; buhar makinesi de kapitalist düzeni ve onun iktisadî ahlâkını belirlemiştir"[136]. Fakat Marx, Modern Kapitalizm' in Çin' de, Roma' da, Hindistan' da neden doğmadığını sormamıştı. Weber ise bu soruyu sormuş ve açık bir cevap vermiştir.

Weber' in din ile iktisat arasındaki pozitif ilişki kuran *Protestan Ahlâk ve Kapitalizmin Ruhu* adlı çalışması, bir bakıma, bütün medeniyet hadiselerini ekonomik temele bağlayan materyalist teoriye karşı cevap niteliği taşır. Onun ele aldığı temel konu, Marx' a muhalif olarak, Modern Kapitalizm'in doğuşunu ve kazanç motifini anlayabilmek için maneviyat alanında önceki düşünürlerin düşüncelerinin anlaşılması gerekliliğidir[137].

Marx, aslında, Kalvinizmi kapitalizmin ideolojisi olarak kabul etmekle örtülü olarak aralarındaki ilişkiyi tersinden de olsa kabul etmişti. Fakat, bu ideolojinin kapitalizmi aksi bir yönde etkilediğini düşünmüştü. Esasen din (Protestanlık) ile iktisadî gelişme (kapitalizm) arasındaki yakın ilişki sıradan gözlemle de tespit edilebilir. Monteskuieu' ye göre; İngilizler hürriyet, ticaret ve dindarlıkta diğer milletlerden ile-

---

[135] Rae, s. 60.

[136] Rae, s. 60.

[137] Francsız Fukayama, **Tarihin Sonu Mu?**, Kayseri: Rey Yayıncılık, (Çeviren ve yıl belirtilmemiş), s.22.

riydiler. Binaenlayh, Endüstri Kapitalizmi' nin ilk önce görüldüğü toplum olan İngilizlerin dindarlıklarıyla kalkınmışlıkları arasında bir korelasyon olmalıdır[138]. Monteskuieu örneğinde olduğu gibi, Weber' den önce bir çok düşünür bu ilişkiyi görmüştü. Fakat, görüntüyü yaklaştırarak dinin (Protestanlığın) diğer faktörler arasındaki yerini belirleyen Weber olmuştur.

Weber' e göre; ekonomik teşkilatlanmadan önce, ideolojik etmenler gelir ve onun şartlarını hazırlar; kapitalizmin ruhu Protestanlığın ruhudur; onun davranış kuralları ve pratik ahlâkıdır. Kapitalizm ilk defa Protestanlığın rahmine düşmüştü. Bütün bunlara rağmen; Weber' in, tarihi maddeciliğe karşı sosyal etkilenmeyi tam tersine çevirerek olup biten her şeyi fikir (ideal) tarafına kaydırdığı ise bir abartmadır. Onun yaptığı, yalnızca iktisat zihniyetinin ekonomik yapıları etkileyebileceğini göstermektir. Ernst Troeltsch' e göre; Weber; ekonomik ve sosyal olayların, ne dereceye kadar fikri (ideal) faktörle içten ve derinden işlenip etkilendiğini" açıklamak istemiştir. Weber, tarihi maddeciliğe olduğu gibi tek yanlı ve tek girdili spritualist (idealist) izah tarzına da şiddetle karşı çıkıyor ve bu hususta şöyle diyor[139]:

Kapitalist zihniyeti ancak Reformasyon' dan gelen bir takım etkilerin yarattığı veya hatta kapitalizmin bir sistem olarak dosdoğru Reformasyon' un ürünü sayılabileceği gibi budalaca doktriner bir tezi savunmaktan uzak durmalıyız

Bu hususta Aron; Weberci düşüncenin, tarihsel materyalizmin altüst olmuş biçimi olmadığını söylemektedir. Weber, Viyana' da verdiği konferansında *tarihsel materyalizmin akılcı çürütülmesi* deyimini kullanmışsa da; dini, ekonomi ile açıklayan Marx' ın savına karşıt bir sav öne sürdüğünü

138 Weber, **Protestan Ahlâk**.., s. 36.

139 Aktaran Ülgener, **Zihniyet ve Din**, ss. 27 - 28.

sanmak da yanıltıcıdır. O, insanların inanç sisteminin belirli bir anda ekonomik sistem tarafından yönetilmesi gibi, ekonomik tutumlarının da inanç sistemleri tarafından yönetilebileceğini göstermek istemiştir[140]. Weber, alt yapı ve üst yapılar darasındaki "karşılıklı ilişkiyi (Wechselwirkung)" vurgulamıştır[141].

Weber, diğer düşünürlerin kapitalizmin ortaya çıkmasında belirleyici olduğunu kabul ettikleri maddi ve çevresel faktörleri bütünüyle reddetmiyorsa da, kapitalizmin ortaya çıkmasının zorunlu şartının Protestan Ahlâk olduğunda ısrar eder. Modern Kapitalizm'i bir organizma bütünü olarak düşünürsek; maddi şartlar vücudun eti-kemiği, kısaca cesedidir. Fakat bu cesedin ruhu Protestan Ahlâk' tır. Weber, *Kapitalizmin Ruhu ve Protestan Ahlâkı* adlı eserinde; din ile iktisat arasında pozitif ilişki kurmuştur. Ona göre; Protestanlık ile kapitalizm hemen hemen aynı zamanda ortaya çıkmış, kapitalist toplumsal değişmesi de Protestanlığın yaygınlaştığı toplumlarda görülmüştür[142]. İlk bakışta din ile (dünya) iktisadî hayat arasındaki ilişki şaşırtıcı gelebilir. Bu pozitif korelasyon, o dönem Batı' da görülen rasyonalizasyonun her şeyi kendi süzgecinden geçirerek şekillendirmiş olmasının sonucuydu. Sombart' ın ifade ettiği gibi[143]: "Her çağın kendine göre hâkim bir zihniyeti vardır ve çağın iktisadî yaşayış tarzı onunla belirlenir". Nitekim, bu çağın egemen edimi, ilcaatı akılcılık (rasyonalizm)tır.

Weber' e göre; Protestanlığın toplum zihniyetini değiştiren güdüsü olmasaydı Modern Kapitalizm ortaya çıkmazdı. Batı' da, XVI. yüzyılda ortaya çıkan Protestanlık hareketi; nesnel dünyanın belirlenmesinde aktif rol üstlenmiş olan bir

[140]Aktaran Ülken, ss. 113 - 114.

[141]Bottomore ve d., s. 183.

[142]H. Ekber Bodur, "Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü", **At. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,** No.10, 1991, s. 80.

[143]Ertüzün, s. 21.

iktisadî ahlâk anlayışı ortaya koymuştu. Bu iktisadî anlayış, genel ifadeyle kapitalist zihniyettir[144].

Weber' e göre; iktisadî gelişme, toplumu her yönüyle kendi yörüngesine takıp değiştiren modernleşmenin yalnızca bir perspektifden görüntüsüdür. Modernleşme, yalnızca Batı' da tamamlanmış bir süreçtir. İktisadî yaşayış nerede ve ne zaman olursa olsun maddi unsurların birlikteliğinden ibaret değildir. Bütün maddi yapıların ve yığınların arkasında ve altında kendine özgü tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar. Bu bağlamda; kapitalizmi kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı, akımların gövdeleştiği yapılar değil; aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi ve tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır. Toplumu meydana getiren *insan unsuru* iktisadî gelişmenin temel belirleyicisidir. Toplumsal, kültürel, davranışsal, moral ve zihinsel özellikleriyle insan, iktisadî gelişmenin en önemli unsuru veya aracı olarak düşünülmelidir. Sermaye birikimi ve teknik ilerlemeler iktisadî gelişmenin gerekli şartları olsalar da asıl bunların kullanıcısı ve eylemin öznesi olan insan unsurunun davranış, tutum ve zihniyeti gibi özellikleri önemlidir[145]. Bu meyanda, Modern Kapitalizm eserinin müessiri kapitalist (burjuva) insan ve onun zihniyetidir. Nitekim, kapitalist zihniyetin ortaya çıkmasında Protestanlığın (dinin) iktisat ahlâkı etkili olmuştur.[146] İktisadî gelişmeyi insan tipine bağlayan Weber' in *zihniyetçi* görüşünü bir çok düşünür paylaşmaktadır.

[144]Mustafa Aydın, "Protestenlık ve İslâm", **Bilgi ve Hikmet**, Bahar, 1993, s. 43.

[145]Ertüzün, s.19; Sabri F.Ülgener, **Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti**, 1. b., Ankara: Mayaş Yayınları, 1984, ss. 3 ve d..

[146]Zihniyetin, iktisadi gelişmenin en azından bir belirleyici faktörü olarak iktisat tarihi literatürüne kazandırılması *F. List* ' den başlayarak *Bücher* ve *Schmöller* ' le olmuştur. Zihniyet konusunda özelikle *Sombart* ' ı zikretmeden geçmek doğru olmaz. Sombart' ın temsil ettiği eğilim, sırf maddi - görünen veriler yerine bizzat yaşayan insanı ön plana koymak itibariyle önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Nitekim Weber' de bu eğilimin ta-kipçisi olmuştur. Bu yüzden olmalı ki zihniyet meselesi olunca Sombart' tan bahsetmeden geçilmez. Zihniyet literatürüne katkıları bakımından uzlaşan Weber ile Sombart bir konuda birbirinden ayrılırlar: Burjuvanın ya da kapitalist iktisat ahlâkının ortaya çıkması Sombart' a göre Ronesans ' ın; Weber' e göre ise Reformasyon' un sonucu olmuştur. Geniş bilgi için bkz. (Ülgener, **Darlık Buhranları...**, s. 4-32; Ülgener, **Zihniyet ve Din**, ss.11-19; Ülgener, **İktisadî Çözülme...**, ss. 21-37; Kozak, ss. 129-139; Duran, ss. 1-8).

Weber' e göre; Protestan Ahlâk ve kapitalist iktisat zihniyeti, kapitalizmin subjesi olan yüksek başarı güdüsüyle donanımlı burjuvasını yetiştirmişti. Burjuva, Toynbbe' nin terminolojisi ile kapitalizmin yaratıcı azınlığıdır. Burjuvanın gelişmenin öncüsü olduğu konusunda aslında çoğu düşünür hemfikirdir; fakat burjuvanın hangi etkilerle ortaya çıktığı hususunda pek az düşünür eğilmiştir. Weber' e göre; burjuvayı Reformasyon ve onun türevi olan Protestan Ahlâk doğurup şekillendirmiştir. Kapitalizmin teşebbüs ruhlu, metodik, hesapçı insanı, bu terbiyesini Protestanlıktan almıştır. Muhakkak ki, iktisadî zihniyet oluşmasında dini-manevi motiflerin yanında çevre, iklim, nüfus ve politika gibi etmenlerin etkisi de inkâr edilemez.

Bu bağlamda, kapitalist zihniyetin ortaya çıkmasında (özel anlamda Protestanlık) dinin işlevi nedir? Din, toplumun değer ölçülerini ve iktisadî ahlâkını ne derece etkilemektedir? Bu sorular, gelecek konularda ve özellikle "iktisat ahlâkı" konusunda cevaplandı.

II. Max Weber' e Göre Kapitalizmin Ortaya Çıkışı

Weber, çeşitli yazarlar tarafından ileri sürülen, Modern Kapitalizm'in ortaya çıkmasını sağlayan dinamikleri inceleyerek birer birer çürütmeye çalışır.

Çok yaygın olan bir kanıya göre; kapitalizmin gelişmesinin sebebi Batı' da ortaya çıkan *nüfus artışı*dır. Ancak bu görüş, Weber' e göre doğru değil, hatalıdır. Batı' da nüfus XVIII. yüzyılın başından XIX. yüzyılın sonlarına kadar çok hızlı arttığı doğrudur. Fakat benzer eğilim yaklaşık aynı oranda Çin' de de yaşanmıştı. Nitekim Çin nüfusu aynı dönemde 60-70 milyondan 400 milyona çıkmıştı. Buna rağmen, Çin' de kapitalizm gelişeceği yerde gerilemiştir. Gerçi az nüfus yetersiz işgücü demek olduğundan gelişmeyi sınır-

landıran bir faktör olabilir, ama hiç bir zaman nüfus artışı tek başına kapitalizmin gelişmesini belirlememiştir[147].

Sombart' a göre; kapitalizmin gelişmesinde *kıymetli maden* arzındaki artış belirleyici olmuştur. Weber' e göre bu doğru değildir: Gerçekten, kıymetli maden 1530' larda Batı' da olduğu gibi bir fiyat devrimine yol açabilir. Diğer şartların da uygun olmasıyla kıymetli maden ve para, piyasada müteşebbislerin elinde yoğunlaşarak yatırımlara kanalize edilebilir. Ve, gelişme bu yolla uyarılmış olur. Fakat, sadece kıymetli maden arzındaki artış kapitalizmi belirleyen bir dominant unsur olamaz. Bunun en güzel örneği Hindistan' dır. Meselâ, Roma döneminde mal ihracı karşılığında Hindistan' a giren yılda yaklaşık 25 milyon Sesterti' den ekonomiyi az ölçekte ticarileşerek etkilemişti. Çünkü, ülkeye giren bol miktarda kıymetli maden, yatırımcıların eline geçip piyasada para dolaşımını hızlandıracağı yerde Rajalar' ın eline geçerek piyasadan çekilmişti. Nitekim, İspanya' da da benzer durum yaşanmıştır.

Amerika' nın keşfinden sonra Batı' ya transfer edilen altın ve gümüşler ilk olarak İspanya' ya girmekte; orada genellikle askeri amaçlarda kullanılmaktaydı. İspanya'da kıymetli maden arzına rağmen kapitalizmin gelişmesinde bir durgunluk yaşanmıştır. Kıymetli maden, ancak verimli kullanıldığı ülkelerde kapitalizmin gelişmesine olumlu katkıda bulunmuştur. Neticede, ne nüfus artışı ne de kıymetli maden artışı kapitalizmin gelişmesinde tek başına belirleyici (dominant) unsur değildir[148].

Kapitalizmin gelişmesinde harici faktörlerden biri de *coğrafya*dır. Bir görüşe göre; Çin ve Hindistan' da aşırı ölçüde yüksek taşıma maliyeti, ticari bölgelerin kesin karasal

147 Weber, **General Economic History**, p. 352.
148 Weber, p. 353.

niteliğiyle birleşince ticareti kârlı bir faaliyet olmaktan çıkarmış ve böylece ticari sermayenin kapitalizmin gelişmesinde kullanılmasını engellemişti. Oysa, Batı' da Akdeniz' in kara denizi olma niteliği ve karanın nehirlerle interkonnekte sistemiyle birbirine bağlanması uluslararası ticaretin gelişmesinde Çin ve Hindistan' daki gelişmenin tam tersi bir nitelik göstermiştir. Weber' e göre bu niteliğe de aşırı değer vermemek gerekir. Çünkü, eski medeniyetler kesin olarak sahil medeniyetleriydi. Bununla birlikte kapitalizm sahillerde gelişmemişti. Özellikle, Çin ve Hindistan kıyılarının aşırı tayfununa karşılık, Akdeniz' in sağladığı fırsatların son derece uygun olmasına rağmen buralarda kapitalizm gelişmemişti. Hatta modern dönemde kapitalizm; kıyı kentleri olan Cenova ve Venedik' te değil de daha iç kısımlarda, Floransa' da gelişmişti. Nitekim Batı' da kapitalizm deniz kenarındaki ticaret kentlerinde değil de iç bölgelerdeki endüstri kentlerinde doğmuştur[149].

Eğer coğrafyanın ve buna bağlı imkânların elverişliliği belirleyici olsaydı, kapitalizm Avrupa' nın Akdeniz şehirlerinde doğup gelişirdi. Oysa, tam tersine olmuştur: Katolik İtalya kıyıları, İspanya, Portekiz gibi kıyı ülkeleri sanayi devrimini gerçekleştiremeden uzun müddet beklemiş, buna karşılık ilk sanayileşme Protestan Amsterdam' da başlamıştır[150].

Neticede; kapitalizmin tamamlayıcı ya da maddi şartlarının görüldüğü başka çağ ve toplumlarda değil, ancak Protestan Ahlak ve kapitalist iktisat zihniyetinin geliştiği Modern Çağ' da Batı' da ortaya çıkmıştır.

---

[149] Weber, p.353-354.
[150] Braudel, s.166.

III. Max Weber' e Göre Kapitalizmin Şartları

Weber' e göre; Endüstriyel Kapitalizm' nin *tamamlayıcı* ve *zorunlu* olmak üzere iki temel şartı vardır. Weber, eserlerinde tamamlayıcı ve zorunlu terimleriyle aynı anlama gelen, *gerekli* ve *yeterli* terimlerini kullanmıştır. Tamamlayıcı şartlar kapitalizm organizmasının organlarıdır; kısaca vücududur. Zorunlu şart ise bu vücudun ruhudur. Modern Kapitalizme asıl rengini veren ve onu benzerlerinden ayırıp özgünleştiren ruh Protestan Ahlâk'tır. Protestan Ahlâk endüstriyel kapitalizmin olmazsa olmaz şartıdır.

A. Kapitalizmin Tamamlayıcı ya da Gerekli Şartları

Weber, kapitalizmin tamamlayıcı şartlarını net bir şekilde tasnif etmemiştir. Weber'den derlenen *Genel İktisat Tarihi* isimli eserde kapitalizmin üç adet tamamlayıcı şartından bahsedilir. Bunlar; rasyonel muhasebe, rasyonel teknoloji ve rasyonel hukuktur[151]. Weber, rasyonel muhasebe ve rasyonel hukuk şartlarını aynı zamanda kapitalizmin nitelikleri olarak saymıştır.

Bryan Turner, *Max Weber ve İslâm* isimli çalışmasında Weber' den kapitalizmin beş gerekli şartını aktarır. Bunlar; burjuva sınıfının ortaya çıkışı, para ekonomisi, özerk şehirler, özgür emek pazarı ve rasyonel hukuktur[152].

Zikredilen maddelere başkalarını eklemek bize pek bir şey kazandırmayacaktır. Çünkü, bunlar iç içe girmiştir; hatta bunlardan bir ikisini bir başlık altında incelemek de mümkündür. Bize göre kapitalizmin dört ana tamamlayıcı (gerekli) şartından bahsetmek mümkündür. Bunlar:

---

151 Weber, **General Economic History**, p. 355.

152 Turner, s. 12.

- Burjuva sınıfının ortaya çıkışı,
- Kentleşme,
- Endüstriyel teknolojinin gelişmesi,
- Rasyonel hukuk.

1. Burjuva Sınıfının Ortaya Çıkışı

Orta Çağ' da çoğunlukla, şatoların çevresinde kurulan kente (Burg' a), sonradan gelerek yerleşen serbest meslek ve gezginci tüccarlara, kentte eskiden beri yaşayan ve buranın ileri gelenleri ile *asillerden* ayırt edilmek için *Burglu* anlamına gelen *buorgeois - burjuva* adı verilmiştir[153].

Burjuva faktörünün, iktisadî gelişmenin zorunlu şartı mı yoksa gerekli şartı mı olduğu hususunda net bir ayrımda bulunmak zordur. Çünkü, Batı toplumunda serbest meslek sahiplerinden oluşan orta sınıfların, Burjuva sınıf bilincini kazanması bireyselcilikle ilgili olmak durumundadır. Weber' e göre; bireycilik rasyonalizm ve dolayısıyla reformasyonun sonucudur.

Weber' e göre; Modern Kapitalizm burjuva değerleri üzerine yükselmiştir. Kapitalist zihniyet de burjuva ahlâkından başka bir şey değildir. Batı' da kendi halinde manastır hayat pratiğini sosyal hayata aşılayan, onu hal ve hareketleriyle somutlaştıran burjuva orta sınıfı olmuştur. Kısaca; püriten, kapitalist iktisat ahlâkı, herkesten önce ve en fazla burjuva ahlâkıdır. Batı iktisadî gelişmesi burjuva sınıfının ortaya çıkmasına dayanır[154]. Sombart' a göre; burjuvanın ortaya çıkışı kısmen objektif-biyolojik etkenlerle açıklanabilir.

Sombart' a göre; burjuvanın Batı toplumlarında ortaya çıkması batılıların ırsi özellikleriyle açıklanabilir: Batılıların

---

153 Erol Zeytinoğlu, **İktisat Tarihi**, İstanbul: Süryay, 1993, s. 66.

154 Ülgener, **İktisadî Çözülme...**, s. 198.

sahip olduğu bu nesebi keyfiyet felsefi ve dini cereyanlarla inkişaf etmiş ve kapitalist zihniyet ortaya çıkmıştır. Weber ise, kendi metodolojisine uygun olarak kapitalist ekonomik zihniyetin ortaya çıkmasında, esasen Sombart' ın da kısmen kabul ettiği Protestanlığı öne çıkarıyordu. Sombart, Weber' in kapitalist iktisadî gelişmeyi burjuvanın ortaya çıkmasına ve onun Protestan iktisat ahlâkına bağlamasına karşı çıkmaz. Fakat Sombart, burjuvanın ortaya çıkışını "Ronesans" ile açıklarken; Weber, "Reformasyon" ile açıklar[155].

Weber' e göre; her toplumsal değişme ve gelişme bir sosyal grup ve tabakanın omzunda yükselir. Batı' nın iktisadî modernizasyonunun öncüsü; Toynbee' nin ifadesiyle *yaratıcı azınlığı**, burjuvadır. Nitekim, burjuva endüstrileşme ve kalkınmada ihtilalci rol oynamıştır. Burjuva nerede ortaya çıkmışsa oradaki feodal, ataerkil irrasyonel bütün unsurları koparıp atmıştır[156]. Gözü kara Burjuvazi, mikro çevresini artık değerine el koyarak, makro çevresini de keşifler ve deniz ticaretiyle sömürmüş, zenginleşmiştir. Zamanla, büyük miktarda sermayeye sahip olan burjuvaya ise *kapitalist* denmiştir.

Kapitalistler, aktivitesi ve sahip olduğu servetin gücü ile *parya* statüsünden kurtulmuş, her alanda sesini duyurmaya başlamıştı. Özellikle kapitalist olarak esnaf ve üretici arasına girdikleri her yerde insanların önceden süregelen alış-

---

[155] Ülgener, **Darlık Buhranları**..., ss. 25-28; Ülgener, **Zihniyet ve Din**, ss. 11-19; Ülgener, **İktisadî Çözülme**..., ss. 21-37.

* Yaratıcı azınlık: Bu kavram ilk önce Toynbee tarafından kullanılmıştır (Toynbee, **Tarih Bilinci**; Cilt I, s. 139). Bu olguya, bir çok düşünür düşünce sisteminde geniş yer vermiştir. İbn Haldun bu olguyu *asabiyet* kavramıyla; Schumpeter, *dinamik müteşebbis* kavramıyla; Hagen, *yaratıcı kişilik yapısı* kavramıyla ifade etmişlerdir. Yaratıcı azınlık ancak toplumun ancak yüzde yirmisine tekabül eder. Geri kalanının *himmet* ve enerjileri sınırlı olduğu için yaratıcı nitelikten mahrumdurlar ve ancak diğerlerini taklit ederler (Duran, s. 6). Daha geniş bilgi için bkz. (Kozak, ss.129-42)

[156] Türkdoğan, s. 27.

kanlıklarını söküp atmıştı. Burjuva zihniyeti, dar bir azınlıktan başlayıp önüne çıkan her engeli darmadağın ederek yeni bir dünya bakışı yaratmıştı.

Weber' in düşünceleri paralelinde Batılı bir çok düşünür, kapitalist sınıfın ortaya çıkışını Modern Kapitalizm' in ilk basamaklarından biri olarak yorumlamıştır. Bu sınıf, başlangıçta yerli esnafa iş ve icabında para dağıtıp ucuza elde ettiği eşyayı dolgun fiyatla piyasaya süren muhtekir, yarı müteşebbis zümreydi. Bu zümrenin sonradan, iş hayatına nüfuz edip, piyasaya para sokmaları kapitalizmin başlangıç unsurlarından sayılmıştır[157].

Kapitalist sınıfın ortaya çıkması Weber' e göre beş aşamada olmuştur[158]:

Birinci aşama:

Kapitalist (sermayedar), üreticiye nakit sermaye temin eder; karşılığında üretici, ürettiği mamulü yalnızca kapitaliste satardı.

İkinci aşama:

Birinci aşamaya ilave olarak hammadde üreticiye sermayedar tarafından temin edilir. Bu aşama yalnızca Batı' ya özgüdür.

Üçüncü aşama:

Bu aşama; sermayedarın üretimi kontrol etmesi, neyin nasıl üretileceğini üreticiye dikte etmesi aşamasıdır. Sermayedar, diğer gelişmelere ek olarak bu aşamada üretimi bizzat örgütlemektedir.

---

157 Ülgener, **İktisadî Çözülme...**, s. 150.

158 Ülgener, s. 151.

Dördüncü aşama:

Bu aşamada, bazen üretim araçları (alet, edevat) da kapitalist tarafından temin edilir: Kapitalist, üretim aracını kendisi temin edip üreticiye kiralar. Böylelikle, Marxist söylemle üreticiler mülksüzleşme ve üretim araçlarından uzaklaşma süreci başlar.

Beşinci aşama:

Nihayet son aşamada, çeşitli üretim ameliyelerini birleştirerek toplu ve disiplinli sevk ve idare sistemine doğru yol almış bulunmaktadır. Üretimin bu günkü şeklini alması ancak bu aşamadan sonra mümkün olabilmiştir.

2. Kentleşme

X. ve XII. yüzyıllarda Avrupa' da kentlerin doğuşu Batı tarihinde ciddi bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Bu dönemde hem pek çok yeni kent doğmuş, hem de mevcutları büyümüştü. Kentlere gezginci tüccar ve serbest meslek sahiplerinin yerleşmesi ile kent hayatı canlılık kazanmıştı[159].

Kent, hem burjuva özlemlerinin gerçekleştiği ortam, hem de onu şekillendiren çevredir[160]. Püriten ahlâk bir anlamda, kentlilerin ahlâkıdır. Dinlerin ortaya çıkıp kökleşmesinde, söylemlerini ifade ve pratik ahlâkını ortaya koyma-

---

[159]Duran, s. 40; Braudel, ss. 166-167.

[160]Kent kavramı, yine kendinden türeyen "kentleşme" ve "kentlileşme" kavramlarıyla birlikte anılmaktadır. Kent olgusundaki nicel gelişmelere; kent sayısı ve kent nüfusundaki artışa kısaca kentleşme denir. Kent olgusundaki nicel gelişmeye koşut olarak toplum yapısında artan oranda örgütleşme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere ise kentlileşme denir (Ruşen Keleş; **Kentleşme Politikası**, 5. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi, 2000, s.19; Korel Göymen, "Önsöz", **Kentleşme ve Kentlileşme Politikaları**, (ed. Hande Suher). İstanbul: TÜSES Vakfı Yayınları, 1991, s.1).

sında kentlerin önemi büyüktür. Tarihsel tecrübeler; din ile belirli coğrafya ya da din ile medeniyetler arasında müspet ilişkiyi doğrulamaktadır[161].

Weber' e göre; Batılı kentler orta sınıf (küçük zanaatkâr ve serbest meslek erbabı) dindarlığının ortaya çıkmasının bir ön şartıdır. Ve Hıristiyanlık kentin kurumsal mizacının gelişmesinde temel bir rol oynamıştır. Kentlerin en önemli özeliği, bireylerin hemşehrilik ve akrabalık duygularına göre değil, birleşik ve yasal topluluk olarak uyum içinde hareket edebilme yeteneğini geliştirmeleridir. Yalnızca Batı' da Hıristiyanlığın etkisiyle ortaya çıkan kentler cemaat ve görevli asker gruplarından değil *kentsel topluluklar*dan oluşur[162].

Weber' e göre; Avrupa kapitalizminin temel özelliği olan özerk kentlerin oluşumunda, -zanaatkârla küçük tüccar gibi - belirli statü gruplarının oluşturduğu kente ait dindarlık yatar. Weber, statü grupları ile dinsel inanç ve eylem tipleri arasındaki yakınlaşmanın ne olduğunu göstermek istemişti. Bu sebeple, Protestan dogmayı ve onun pratik ahlâkı olan Püriten ahlâkı kavramak için kentleri oluşturan statü -zanaatkâr ve küçük tüccar- grup yapılarını anlamak gerekir. Mülksüz oldukları için bir sınıf ve düşük bir statü sahibi olan köylülerde genel kural, büyü ve ayindir. Weber' e göre köylü, uygulamada "putperest" e eşittir. Diğer statü gruplarından, savaşçı soylular, dinselliği askeri bir kurtuluş fikrine doğru dönüştürmüşken; bürokratik memurlar, geniş ölçekli

---

[161] Ali Bulaç, **Din ve Modernizm**, 3. b., İstanbul: Beyan Yayınları, 1992, s. 193; Müslüman Doğu' nun çıkardığı büyük tarih felsefecisi İbn Haldun' a göre; medeniyetler ancak yerleşmeye (bir anlamda kentleşmeye) müsait yerlerde kurulmuşlardır. Dinler ortaya çıkışlarında ve yerleşmelerinde medeniyetlerden hem yararlanırlar hem de ona güç katarlar (İbn Haldun, **Mukaddime**, Cilt I, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul: MEB Yayınları, ss. 126-129; Barbara Stowasser, "İbn Haldun' un Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükseliş ve Çöküşü", çev. Tamer İşgüden. A. Ü. **SBF dergisi**, Cilt XXXIX, Ankara, 1984, ss. 174-181).

[162] Turner, s. 135.

tüccarlar ve güçlü zenginler normâlde dinsel şüphecilikle, kayıtsızlıkla karekterize edilirler. Eğer din, kurallara uymayı ve uysal vatandaş olmayı tavsiye ediyorsa bürokrasi ve siyasilerce benimsenip teşvik görecektir. Weber' e göre; diğer gruplardan farklı olarak düşük orta -zanaatkâr ve küçük tüccar- sınıflarında topluluk dinine, kurtuluş dinine ve son alarak da rasyonel ahlâki dine doğru kesin bir eğilim göze çarpar. Kentli zanaatkârla küçük tüccarın hayat tarzı onları Hıristiyan dindarlığının rasyonel ve ahlâki boyutlarına önceden hazırlar. Zanaatkârın ekonomik faaliyeti hesaplılık, dürüstlük, iyi işadamlığı, güvenirlik ve kurallara göre oynama gibi fikrini ihtiva eder[163].

Orta Çağ' da kimi yerlerde, ana ticaret merkezleri durumunda olan, feodal kısıtlamalardan kurtulmuş bağımsız kentler vardı. Oldukça bağımsız olan kentler modern kentlerin ilk veya erken örnekleriydi. Bu kentler yasal kişilikler olmakla beraber; ayrıca, bağımsız siyasi aktörlerdi. Avrupa kentleri anlaşmalara karar veriyor, savaşa giriyor ve ittifaklar kuruyordu. Ayrıca bu kentler askeri bakımdan da özerk bir konuma sahiptiler[164]. Floransa, Venedik, Cenova, Kuzey Denizi ve Baltık bölgesinin Hanse kentleri bu kentlere örnektir. Bunlar, yapıları ve devamları açısından yalnızca Avrupa' ya özgüydüler. Weber' e göre; Batı dışında hiçbir yerde "Bölünmez bir topluluk anlamında kentler" yoktu[165]. Sayılan kentlerden özellikle Hanse Kentleri en tipikleriydi.

Hanse Kentleri, Orta Çağ Avrupa Kuzey ticaretini ele geçiren tüccar kentleridir. Orta Çağ' da, Kuzey Denizi' ne kolaylıkla çıkışı olan ve Kuzeybatı Avrupa' nın meskûn vadilerine ulaşabilen kentler öncelikle önem kazanmışlardı.

---

163 Turner, ss. 132-135.

164 Turner, s. 136.

165 Nathan Rosenberg ve L. E. Birdzell, Jr., **Batı Nasıl Zengin Oldu**, çev. Erdal Güven, İstanbul: Form Yayınları, 1992, s. 78.

Kuzey bölgesi uzun mesafe ticaretinin büyük bölümü, 1300' lerden sonra Ren ile Revan nehrinin arasında 100' den fazla kente mensup tüccarların eline geçmişti. 1000 yıllarında çoğu Kolonya' lı olan İngiltere' de kral korumasından yararlanan ve 1157 de İngiltere' ye karargâh kuran Hanse tüccarlarını diğer Alman Hansa kentlerinin tüccarları izlemişti. 1300 yılında 60 kente mensup tüccarlar, İngiltere' de ortak haklar ve ortak bir ikametgâhâ kavuşmuştu. Bunlar, krala borç vererek çeşitli ticaret ayrıcalıkları ve vergi muafiyetleri sağlamaktaydılar. Hansalıların yalnızca bir parçası olan İngiltere' deki Hansalılar, Thames kıyısında bir rıhtım ve antreposu, salonu, silah deposu, evleri, mamul mallar deposu ve mallarını sergiledikleri bir sergi salonu bulunan etrafı surlarla çevrili karargâhâ sahiptiler. Zamanla Hansalılar, korsanlara ve vergici krallara karşı korunmak amacıyla Almanya dışında ticaret yapan bütün tüccar Hansaları olarak; bir cins "Süper Hansa" biçiminde örgütlenmişler ve birliklerini 1358 yılında tamamlamışlardı. Kurulan Birlik, her yönden önemli ölçüde özerklik kazanmıştı. Düzenli olarak toplanan Birlik, savaşa ve barışa karar vermekte, kredi problemlerini ele almakta, ticareti ve yasaları tartışmakta ve anlaşmazlıkları çözmekteydi. Birliğin belki sürekli ordusu, donanması ve düzenli gelirleri yoktu; fakat gerektiğinde bunlar da temin edilebilmekteydi[166].

Orta Çağ' da kentlerin gelişimi, pazarların ve ticari ilişkilerin gelişmesini sağlamıştı. Ticaretin gelişmesi zenginliği, zenginlik kent hayatını iyileştirerek cazipleştirmiş; hayat şartlarının iyileşmesi ise kent nüfusunu artırmıştı[167].

---

[166]Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, Cilt I, Tarihi, çevl. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş, Verso Yayıncılık, (Yayın yeri ve tarihi belirtilmemiş), ss.144 - 147.

[167]Rozenberg, ss. 99-101.

Fransız İhtilali sonucu yapılan liberalist toprak reformu ve *Köylülerin Kurtarılması Kanunu*, serfin efendi ve toprağına olan bağımlılığını ortadan kaldırmıştı. Malikânelerden ayrılan serfler, yeni kurulan veya yönetimi burjuvaların eline geçen kentlere akın etmişlerdi. Nitekim, XIX. yüzyılda endüstri kentleri yaklaşık altı ile on kat artmıştı. Bütün bunlar endüstriyel kapitalizmin tamamlayıcı şartlarından biri olan kentleşme olgusunu güçlendirmişti.

Kentleşmeyi besleyen bir başka etken ise makro nüfus artışındaki gelişmedir. Bilindiği üzere; nüfus artışı kurulacak endüstrinin ihtiyaç duyduğu ucuz ve gerekli iş gücünü temin etmesi açısından olumludur. Bu bakımdan, sanayileşme ve iktisadî gelişme ile nüfus artışı arasında pozitif korelasyon kurmak mümkündür[168].

Bir kısım düşünürlere göre; bazı Avrupa ülkelerinde, en hızlı nüfus artışı, iktisadî gelişmenin en canlı olduğu devirlere ve endüstri alanında oldukça tecrübeli müteşebbis sınıfın bulunduğu zamana rastlamıştı. Bu bakımdan nüfus artışı ile iktisadî gelişme arasında pozitif ilişki genelleştirilemez; pozitif ilişki ancak tecrübeli müteşebbislerin varlığına bağlıdır[169]. Weber, nüfusun iktisadî gelişmeye olan etkisini inkâr etmez; ona göre nüfus etkeni, kapitalist gelişme için *yeterli* değildir, ancak diğer şartlarla birlikte *tamamlayıcı*dır. Yeterli olsaydı, aynı dönemde nüfus patlaması yapan Çin' in de endüstrileşmesi gerekirdi[170].

Avrupa kentleri, genellikle demir ve kömür madenlerinin çıkarılıp işlendiği bölgelerde yoğunlaşmıştı. Maden kuşağı alanlarından en önemli olanları Ruhr vadisi, Saksonya

---

[169] Nüfüs artışı ve iktisadî gelişme arasındaki ilişki hakkındaki görüşler ve karşı görüşler için bkz. Berk ve d., ss. 25-29.

[170] Max Weber ' in bu hususdaki görüşleri için bkz. Üçüncü Bölüm, "Max Weber ' e Göre Kapitalizmin Ortaya Çıkışı"

ve Silezya' ydı. Nitekim, Avrupa' da endüstrinin ağırlıkta olduğu bölgeler (*Endüstriyel Avrupa*) in, tarımsal faaliyetin ağırlıkta olduğu bölgeler (*Tarımsal Avrupa*) den en belirgin farkı kentleşmeydi. En erken endüstrileşmiş ülkelerde örneğin Belçika ve İngiltere gibi ülkelerde, 1939 yılında mil kareye 700 kişi düşüyordu. Her nüfus sayımı artan bir yüzdenin kentlerde yaşadığını göstermektedir. 1920' de kentsel nüfus Almanya' da % 60' a, İngiltere ile Galler' de ise % 80' e ulaşmıştı. Tarımla uğraşan nüfus, toplam ücretli işçilerin 1/3 veya 1/4 oranına gerilemiştir. İngiltere' de ise bu oran 1/10' un altına düşmüştür: Buna karşılık, maden ve imalât sektörlerinde çalışanlar nüfusun 2/5' ine bazen de 1/5' e ulaşmıştır. Öyle ki; XIX. yüzyılda endüstri kentleri yaklaşık 6-10 kat artmıştı[171].

Kentleşmenin etkisi kendisini her alanda göstermiştir. XII. yüzyıldan XVI. yüzyıla, merkezi monarşilerin bütünüyle ortaya çıkmasına kadar geçen sürede, Avrupa kent devletleri gelişmekte olan merkantilist ticaretin de ana merkezleri olmuştur.

Kentlerin nitelik ve nicelik olarak çoğalması aynı zamanda geleneksellik ve feodal kültürün yerine Burjuva değerlerinin ikame sürecini başlatmıştı. Bu bağlamda, kentli burjuvalarla senyörler arasında önemli mücadeleler oluyordu. Burjuvalar sonunda bazı kent vergilerini vererek senyorlerin kent yönetimine karışmamalarını sağladılar. Böylece kent yönetimi anayasası, ticaret ve yargı hukukuyla burjuvaların denetimine geçmiş oldu. Öte yandan kral ve prensler, feodallere karşı yeni kent yönetimini destekliyorlardı. Krallar, merkez - kaç unsurlar olarak gördükleri feodallere ve kiliseye karşı burjuvayla ittifak olmuştu. Nitekim, bu ittifak zamanla monarşilerin ortaya çıkmasını pekiştirmiştir.

---

171 Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, Cilt II, s. 3: Türkdoğan, s. 145.

Burjuva ile krallar arasındaki ittifak, monarşilerin ortaya çıkmasından sonra da merkantilist politikalarda sürecektir.

Kentler, kendine özgü değerler sistemi geliştirmişlerdi ve malikâne değerler sistemini kabul etmiyorlardı. Yeni doğan sistemin genel olarak dünya görüşü apayrıydı. Kentli ve burjuvalar ekonomik, siyasal, bilimsel ve dinsel alanda önemli dönüşümler gerçekleştirdiler. Bilimsel alanda pozitivizm, ekonomik alanda kapitalizm, dinsel alanda lâisizm ve kültürel alanda da liberalizm burjuvazinin geliştirip, yaygınlaştırdığı kurumlardı.

Sonuçta; yeni kentli sınıfın ortaya çıkışıyla yönetim tipinde, üretim ve bölüşüm ilişkilerinde, toplumsal ilişkilerde, özetle ekonomik ve sosyal hayatın tüm yönlerinde ciddi değişmeler yaşandı ve bu yolla Modern Avrupa ' nın temeli atılmış oldu[172].

3. Endüstriyel Teknolojinin Gelişmesi

Avrupa, XV. yüzyılın sonunda teknoloji alanında klâsik dünyayı geride bırakmış ve kendi medeniyetinin özel simgesi olan mekanik yaratıcılığını ortaya koymağa başlamıştı. Batı' daki teknolojik gelişmenin özgünlüğü, teknolojinin mekanik yönüne verilen önemdir[173].

Weber'e göre; teknoloji, iddia edildiği gibi sırf burjuvanın istekleri ve *çıkan* için ortaya çıkmış değildir. Bilakis teknoloji, rasyonalizmin teknik alandaki izdüşümünden başka bir şey değildir. Mekanik teknoloji bilimin tekniğe uygulanmasıyla yalnızca Batı' da gerçekleşmiştir. Bilimin tekniğe uygulanması ise rasyonalizasyonun sonucudur. Teknik alandaki rasyonellik, temelde teknik olarak karar verme birimlerinin hesaplanabilirliğine bağlıdır. Yani, rasyonellik Ba-

---

[172]Duran, s. 41.

[173]Güran, s. 57; Özel, s. 112.

tı biliminin özelliğine; matematiğe ve deneysel bilimlere bağlıdır[174].

Hollanda, XVII. yüzyıl boyunca endüstrileşmede lider durumdaydı. XVIII. yüzyılda ise İngiltere öne geçti. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa' nın hızla endüstrileşmesi ve manifaktür üretimin yerini fabrikasyon üretimin alması teknolojik yeniliklere bağlıydı. Teknolojik yenilikler ise tekstil, metalürji (madencilik- maden işleme) ve makine sanayinde meydana gelmiştir[175].

Weber' e göre; teknolojinin gelişmesi, İngiltere kapitalist gelişmesinin evrim aşamaları izlenerek takip edilebilir. Bu aşamalar[176]: 1) İlk gerçek fabrika olarak 1719' da Derby' in yakınlarında ipek fabrikasının kurulması 2) 1739 yılında yün fabrikasının kurulması. Patent esasına göre kurulan bu fabrikada su gücüyle yüzlerce bobin çalışıp yün eğirmekteydi. 3) Yarı keten üretimi yapan fabrikaların kurulması 4) Sistematik olarak gelişme gösteren çömlekçilik sanayinin kurulması. Bu dalda yine su gücü kullanılıyor, iş gücü, hammadde, işveren ve diğer kaynaklar belli bir çatı altında toplanarak faaliyet gösteriyordu. 5) Son olarak; XVIII. yüzyılın başlarında kağıt üretiminin başlamasıdır.

Üretimin mekanizasyon ve rasyonalizasyonunda zafer pamuk bezi üretimiyle gerçekleşmişti. Bu sanayi dalı, XVII. yüzyılda Kara Avrupası' ndan İngiltere' ye transfer olmuş, ancak İngiltere' de eski üreticilerin engellemeleri yüzünden yayılıp gelişmesi zaman almıştı. Yanısıra, teknolojik yetersizlikler de üretim artışına müsaade etmemişti. Ancak, 1769' dan sonra millerdeki teknolojik iyileşme üretim miktarını olumlu etkilemişti. Bu gelişme, *Cartwrigth*' ın yeni bir makine icat etmesiyle iyice hızlandı. Bu yeni makinede ilk

---

[175]Zeytinoğlu, s. 148.

[176]Weber, **General Economic History**, ps. 302 - 303.

defa bilimle teknoloji bir araya getirilmişti. Bütün bu gelişmelere rağmen Modern Kapitalizm halen doğmamıştı. Nitekim, Modern Kapitalizm ancak demir ve kömürle doğacaktır[177].

Demir ve kömür olmaksızın hiçbir ülke yeni tip endüstriyalizmi tam anlamıyla geliştiremezdi. Nitekim, bu madenlerin eşitsiz dağılımı kıtayı oldukça belirgin iki farklı bölgeye ayırmıştı: "Endüstriyel Avrupa" ve "Tarımsal Avrupa". Birincisi; coğrafi ve geniş ölçüde kronolojik olarak Galler, İskoçya ve İngiltere' nin kömür alanlarından başlamış, Kuzey Denizi'ni aşarak Kuzey Fransa, Belçika ve Güney Hollanda' dan Almanya' ya kadar 13.000 km.' ye kadar yayılmıştı. Bu bölgenin en güçlüleri Ruhr Vadisi, Saksonya ve Silezya' ydı. Rusya ise XX. yüzyılda kendi endüstriyel kuşağını geliştirmiş, Ukrayna' nın kömür alanlarından Moskova ve Leningrad yakınlarına kadar bir alanda endüstriyel bir kuşak meydana getirmişti[178].

Aslında kömür, Orta Çağ' da tüketim amacıyla kullanılıyordu. Fakat, XVIII. yüzyıla kadar demirin eritilmesi ve elde edilmesinde mangal kömürü kullanılmaktaydı. Demirin endüstri de kullanılması, ancak XV. yüzyılda top namlusu yapmak için demir delgi aletinin geliştirilmesiyle başlamıştı. Bu gelişmeyi 1784' de geliştirilen mekanik yuvarlama usulü izledi. Madencilik alanında en önemli gelişme ise buhar gücünün kullanılmasıyla ortaya çıkmıştı.

Bu gelişmeler üç önemli sonucun ortaya çıkmasına neden oldu: Birincisi; demir ve kömürün teknoloji ve verimlilik imkânlarını organik maddelerin sınırlayıcılığından kurtarması. Böylelikle; endüstriler hayvan gücü ve fabrika büyüklüğüne bağımlı olmaktan kurtuldu. Neticede, demir, kapita-

---

177 Weber, s. 303.

178 Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, Cilt II, ss. 3 - 4 ve 17.

lizmin gelişmesinde en önemli faktörlerden biri oldu. İkincisi; buhar gücünün kullanılmasıyla üretimin mekanize bir yapıya kavuşması ve üretimi sınırlandıran insan emeğine olan ihtiyacın azalması. Son olarak; mal üretiminin bilimle birleşmesiyle geleneklerden doğan tüm engellerin ortadan kalkması ve üretimin serbest aklın hâkimiyeti altına girmesi[179].

4. Rasyonel Hukuk

Weber' e göre; rasyonel hukuk kapitalizmin hem gerekli (tamamlayıcı) bir şartı hem de kapitalizmin niteliklerinden birisidir[180].

Weber' e göre; Modern Kapitalizm'den söz edebilmek için endüstriyel organizasyon şekillerinin sağlam ve güvenilir bir hukuk ve yönetime dayanması gerekir. Böyle bir sisteme ne Yunan site devletlerinde, ne patrimonyal Asya devletlerinde ne de Batı Orta Çağ toplumlarında şahit olunmuştu. Modern Kapitalizm' in hesaplanabilir bir hukuka ve biçimsel kurallarla işleyen işletmeye ihtiyacı vardır. Bunlar olmadan ancak, maceraperest ve spekülatif Ticari Kapitalizm veya siyasetin yönlendirdiği kapitalizmler olabilir[181].

Her şeyde olduğu gibi, rasyonel hukuk olgusunun da bir felsefesi vardır; "rasyonalizm". Hukukun rasyonelleşmesi, her alanı etkisine alan rasyonalizmin bu alandaki yansımasından başka bir şey değildir. Bu olgunun anlaşılması, XVIII. yüzyılda hemen hemen bütün düşünür ve hukukçuların üzerinde mutabakata vardıkları tabii hukukun analiziyle mümkündür.

Tabi Hukuk Okulu, eski tabi hukuk düşüncesini hem ilâhiyattan hem de Roma Hukuku'ndan ayırmıştır. Bu ilmin

---

179 Weber, **General Economic History**, ps. 304 - 307.

180 Bkz. Üçüncü Bölüm: "Sağlam ve Güvenilir Hukuk Sistemi".

181 Acar, s. 106.

prensiplerinin kaynağı akıldır. Tabiat hukuku yahut tabiî hukuk, düşünen aklın insan tabiatından çıkardığı kanun ve nizamdır. Bu okul aklın sınırsız kudretine inanır: Aklın gerçek bir *autonomie*' si; hata etmez kanunları vardır. Tabi hukukçular aklın nihayetsiz kudretine olan bu inançlarının kaynağını Karteziyen felsefede; filozof Descartes' dan gelen bir kanaatte buluyorlardı k'; buna *rasyonalizm* denir. Rasyonalizm yaklaşımına göre; hukuki yorum ispatiyecilik metoduna dayanmalıdır. An' anelere ve dogmatik esaslara dayanan izah yerine analiz ve sistemleştirme usulü konulmalıdır ve bilimin kaynağı aklın mutaları olması gerekir[182]. Ancak, günümüzde tabi hukuk klâsik şekliyle artık itibar görmemektedir.

Rasyonel hukuk, kaprisli kişisel uygulamalardan çok eşit vakalara eşit biçimde uygulanacak kuralların toplamı demektir[183]. Hukuk işleri bu alanda uzmanlık eğitimi görmüş kişilerce yürütülür. Modern Kapitalizm'de devlet, yürütme yetkisini kişisel tasarruflardan uzak, rasyonel biçimde hazırlanmış anayasaya, kanun ve kurallara dayandırarak kullanır.

B. Kapitalizmin Zorunlu ya da Yeterli Şartı: "Protestan Ahlâk"

Weber' e göre; tamamlayıcı koşullar tek başına bir anlam ifade etmezler; fakat, kapitalizmin maddi vücudunu meydana getirdikleri için gereklidirler. Ama, vücudu canlandıran ve ona karakteristiğini veren ruhtur. İşte, Modern Kapitalizm'in ruhu "Protestan Ahlâk" tır.

---

[182] Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, Cilt I, İstanbul: İ. Ü. H. F. Talebe Cemiyeti Yayınları, 1945, s. 42.

[183] Weber, **Protestan Ahlâk...**, s. 12.

Aşağıda; Protestan Ahlâk kavramının ortaya çıkması, tarihi geçmişi ve topluma olan etkileri incelendi.

1. "Protestan Ahlâkı" Kavramı

Bir konuyu analiz etmeden önce, o konuyla ilgili kavramların açıklığa kavuşturulmasında fayda vardır.

"Protestan" kelimesi, "başkaldıran", itiraz eden anlamına gelir. XVI. yüzyılda Martin Luther (1489-1546), Roma Katolik Kilisesi' nin günahları bağışlaması, Kutsal Kitap yorumu ve hüküm çıkarmayı kendi tekelinde tutması gibi hususlara karşı çıkarak ilk itirazı başlattı. Bu itirazın zamanla yaygınlaşmasıyla çeşitli Protestan mezhepleri ortaya çıktı[184]. Weber, Protestan Ahlâk'ın (veya zaman zaman kullanmayı tercih ettiği; Asketik Protestanlığın) başlıca dört tarihsel taşıyıcısından söz eder[185]:

1. Jan Calvin' in 1536' da başlattığı bir harekettir. Özellikle XVII. yüzyıl boyunca sahip olduğu biçimiyle *Kalvinizm*, kapitalizmin en fazla geliştiği Hollanda, İngiltere, Fransa gibi kültür düzeyi yüksek ülkelerde yaygınlaşmıştır. En şöhretli ve halen geçerliliğini koruyan öğretisi *ilahî takdir* öğretisidir[186].

2. *Pietizm*: Kişisel ahlâk ve duyguyu dindarlığın temel öğesi sayan söyleme sahiptir. Pietizm' in çıkış noktası, ilahî takdir öğretisidir[187].

3. *Metodizm*: XVIII. yüzyılda İngiltere' de ortaya çıkıp, sonra Amerika' ya yayılan ve halen 25-30 milyon mensubu olan bir Protestan mezhebidir. İbadet ve günlük hayatta, me-

---

184 Günay Tümer ve Abdürrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara: Ocak Yayınları, 1988, s.162.

185 Weber **Protestan Ahlâk...**, s.75.

186 Weber, s. 78.

187 Weber, s. 103.

todik bir düzen takip etmelerinden dolayı "metodistler" diye adlandırılmışlardır[188].

4. *Baptistler*: Babtist hareketinden doğan tarikatlardır. Bugün 25-30 milyon mensubu bulunan ve Hollanda' da doğmuş bir Protestan mezhebidir[189].

Protestanlık, yukarıdaki mezhep ve tarikatlarla burada saymadığımız benzer mezhepleri ifade etmek için kullanılan genel bir isimdir. Kalvinizm, Protestan mezhepleri arasında en yaygın olanıdır ve Protestanlığın ağırlıkla teorik-dogmasını oluşturur. Bu gerekçe ile Protestanlık ve Kalvinizm terimleri biri diğerinin yerine kullanılagelmiştir. Yine, Kalvinizm çoğunlukla Puritanizmle aynı anlamda kullanılan sinonim tabirler olarak dilimize yerleşmiştir[190] ve genel anlamıyla Protestanlık öğretisine *Püritanizm* de denir[191] Weber, Protestan mezheplerin asketik olanı ile asketik olmayanları arasında dikkatle ayırım yapar. Bununla ilgili yeterli açıklama "Aktif Riyazet" başlığı altında yapılmıştır.

2. Protestan Ahlâkın Ortaya Çıkışı ve Sonuçları

Weber, incelediği bir çok uygarlıkta kapitalizmin başlangıç özelliklerinin görülmesine karşılık, kapitalizmin yalnızca Batı' da ortaya çıkmasını şöyle açıklamıştır: Kapitalizmin *tamamlayıcı (gerekli)* ve *zorunlu (yeterli)* şartları vardır. Tamamlayıcı şartları diğer yer ve zamanlarda görülmüştür; ancak zorunlu şart, dünya içi (dünyaya dönük) asketizmin belli bir kişilik tipi yarattığı yalnızca Batı' da ortaya çıkmıştır[192].

---

188 Türner, s. 173.
189 Türner, s. 171.
190 Ülgener, **Zihniyet ve Din**, S. 17.
191 Bodur, s. 82.
192 Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 62.

Kapitalizmin sosyo-ekonomik düzen olarak vücuda gelmesi, her şeyden önce; ideolojik bir etmenin varlığını gerektirir. Weber' e göre Modern Kapitalizm'in ideolojik etmeni Protestan Ahlâktır. Protestanlığın belirli bir yorumu, kapitalist rejimin oluşumunu kolaylaştıran bazı güdülenmeler* yaratmıştır[193]. Modern kapitalist gelişmeyi sağlayan şey -diğer faktörlerin tamamlamasıyla- Protestanizm' dir. Weber, tezini doğrulamak amacıyla Modern Kapitalizmle Protestanlık arasındaki üç temel ilişkiye göndermede bulunmaktadır[194].

Birinci İlişki: Protestanlıkla birey ve toplumun ekonomik durumları arasında pozitif bir ilişki vardır: Katoliklerle Protestanların birlikte yaşadığı ülkelerde, Protestanlar fert ve cemaat olarak nispeten zengindir. Örneğin, Almanya' da Protestan nüfus, Protestan olmayanlardan daha varlıklıdır. Aynı şekilde, bir ülkedeki din ve meslek istatistikleri yan yana konulunca, yüksek eğitimli teknik ve ticari personelin, büyük sermaye sahiplerinin ve işletme liderlerinin çoğunun Protestan olduğu görülür[195].

Weber, 1895' de bir öğrencisine yaptırdığı alan araştırmasına göre, Protestanların Katoliklere nispeten daha zengin ve iktisadî faaliyetlere katılmaya daha istekli oldukları anlaşılmıştır. Katolikler, daha az kâr açlığı duyan, sâkin bir mizaca sahiptir. Keza, az kârlı da olsa güvenli bir hayatı risk ve heyecan dolu bir hayata (bu ona servet ve şeref getirse bile) tercih ederler[196].

---

*Dinlerin önemli bir kısmı, emirleriyle dünyevi pratikleri göstermeye yönelmişlerdir. Dinler, bu yönelişte dünyevi-ekonomik bir *verim* üretme durumu varsa, yani; kapitalist rejimin oluşumunu kolaylaştıran güdülenmeye yol açmışsa, bizi ilgilendirecektir (Aydın, s. 43).

193 Aron, s. 374

194 Aron, s.371.

195 Aron, s.371.

196 Braudel, s. 162.

İkinci İlişki: XVI. yüzyıldan sonra Batı' da Reformasyon'u hoş karşılayan ülkelerle Endüstriyel Kapitalizm' in başarılı kariyer izlediği alanlar arasında pozitif ilişki vardır. Nitekim, ekonomik bakımdan gelişmiş Batılı ülkelerin tümü Protestan' dır: Hollanda, İngiltere, Amerika ve Almanya gibi.. Buna karşın, kalkınmamış (Batı) ülkelerde Katolik nüfus yoğunluktadır: İtalya, İspanya, Portekiz ve Yunanistan gibi[197].. Oysa, kapitalizmin tamamlayıcı şartları mevcut olmasına ve hatta kapitalizmin başlangıç unsurları Katolik ülkelerde ortaya çıkmasına rağmen Endüstri Kapitalizmi bu ülkelerde maalesef gerçekleşmemiştir[198].

ABD' in iktisadî gelişmesinde de gerekli iktisadî zihniyeti temin etmesi açısından Protestan Ahlâk etkili olmuştur. Avrupa' da olduğu gibi ABD' de de Protestan Ahlâk, orta sınıfın örgütlediği çeşitli dernek ve cemaatler sayesinde yaygınlaşmıştı. Zaten, ABD' nde bir kiliseye üye olmayanın ekonomik hayatta pek şansı yoktu; çünkü inançlı olmayan kimse güvenilmezdi. Neticede; geniş orta sınıf tabakasının (çiftçiler dahil), burjuva kapitalist iş ahlâkının temsili ve korunmasında önemli işlevi olmuştur. Weber' in kendi ifadesiyle[199]:

Amerikalı girişimcilerin, endüstri şeflerinin, multimilyonerlerin ve tröst krallarının arasında resmen bir mezhebe, en çok da Baptistler' e üye olanların sayısı az değildir (hatta eski kuşaktan olanların çoğunluğunun üye olduğu söylenebilir)... Protestanların düzenli yaşama nitelikleri ve ilkeleri, bu dinsel toplulukların (orta sınıfın) benimsediği tutumlar yaygınlaşmasaydı, kapitalizm bugünkü ulaştığı yere, Amerika' da bile gelemezdi.

---

197 Braudel, s. 162.

198 Braudel, s. 162.

199 Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 264.

Weber, iddiasını biraz daha ileri götürerek, yukarıdaki karşılaştırmasını uygarlıklar düzeyinde yapmıştır. Ona göre; Batı dışındaki uygarlıklarda Modern Endüstriyel Kapitalizm' in pek çok belirtisi görülmesine karşın kâr arayışı ile akılcı çalışma disiplinin bileşimi tarih boyunca bir kez ortaya çıkmıştır. Batı tipi kapitalizm, Batı uygarlığı dışında hiçbir yerde gelişmemiştir. Uygarlıktan kasıt dünya dinleridir. Bunlar: Konfüçyen, Hinduist, Budist, Hıristiyan, İslam ve ayrıca Musevilik din ve ahlâk sistemleridir[200].

Weber, dünya dinleri ile ilgili yaptığı çalışmasına göre; mistik bir eğilim taşıyan dinlerin iktisadî gelişmeye motivasyon sağlayamamalarına karşın, dünyaya dönük (dünya içi) asketizmle uzlaşmış dinler ise iktisadî gelişme için olumlu motivasyon sağlamışlardır. Mistik dinler Hint-Çin dinleridir. İslâm dini de başlangıçta aktif riyazet karakterli iken, sonradan bazı toplumsal tabakaların etkisi (tasavvufun) ile mistik karaktere bürünmüştür[201]. Nevarki; din dogmalarının yalnızca aktif riyazet karakterde olmaları yetmez; aynı zamanda geniş kitlenin değerlerini belirleyebilecek düzeyde sosyalleşmiş olması da gerekir.

Üçüncü İlişki: Protestan anlayış ile kapitalizmin rasyonel ahlâkı arasında örtüşme vardır. Weber' in ileri sürdüğü Protestan ahlâk öğretisi, temelde önemli bir Protestan mezhep olan Calvinizm'in *ilahi takdir* öğretisine dayanır. 1647 *Westminster Bildirisi* metninden oluşan bu öğreti, beş noktada özetlenebilir[202]:

- Dünyayı yaratan ve yöneten, ama insanların sınırlı akıllarının kavrayamayacağı mutlak, yüce bir Tanrı vardır.

---

[200] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 227; Ayrıca bkz. Weber, **Economy and Society**, II, ps. 611-630 ve Heins, s.34.

[201] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, ss. 241-244.

[202] Aron, s. 372.

• Her birimizin kurtuluşu (seçilmesi) ya da helâki (lânetlenmesi) Tanrı tarafından önceden belirlenmiş olup, kişinin yolu kendi çabasıyla önceden belirlenen bu akıbeti değiştirmesi mümkün değildir.

• Tanrı dünyayı kendi şanı için yaratmıştır.

• İster seçilmiş ister lânetlenmiş olsun bireyin dünyadaki ödevi, Tanrı' nın şanı için çalışmak ve yer yüzünde Tanrı' nın hâkimiyetini kurmaktır.

• İnsan için kurtuluş ancak tanrısal merhametle mümkündür.

Bu ilkeleri üç terimle özetlemek mümkündür: **1)** Her ferde cennet önceden müjdelenmiştir. **2)** Çalışma (iş) bir fazilettir ve **3)** insan kendi mesleğini kendi seçmelidir[203]. Tabiatıyla bu tür bir dinsel görüş her türlü mistizmi dışlamaktadır. Bu anlayışta, Kilise ve ayinlerin yardımıyla kurtuluşa ermek mümkün değildir; kurtuluşu bahşetmek ancak Tanrının elindedir; bu yetki Kilise ve Papazlar tarafından tasarruf edilemez.

Weber' e göre; Tanrı ile kul arasında aracıyı reddetme anlayışı, bireylerin bilincini doğaya ve *doğal düzen*e yöneltmiştir. Böyle bir anlayış, bilimsel araştırmanın gelişmesine yararlı, fakat her türlü put, bâtıl inanç ve büyünün de karşısında yer alır. Böylece; eski Yahudilik ile başlayan, kurtuluşa ulaştıracak bütün sihirli araçları bâtıl inanç ve günah sayıp reddetme anlayışının egemen olduğu *dünyanın büyüden temizlenmesi* süreci burada sonuca ulaşmış olmaktadır[204].

İlahi Takdir öğretisine göre; dünyada günaha batmış mü'min, Tanrı için çalışmalıdır. Her şey Tanrı' nın takdirine

---

[203] Türkdoğan. s. 185.

[204] Weber, **General Economic History**, p.83.

bağlı olduğundan, fert kurtuluşa mı ereceğini yoksa lanetleneceğini mi önceden bilemez. Bu durumda; bireye, "seçilmesinin" işaretlerini aramaktan geriye başkaca bir şey kalmaz. Kalvinci mezhepler, dünyevi (ekonomik) başarılarda seçilmişliğin (felah-kurtuluş) kanıtının bulunduğunu düşünürler. Birey, kurtuluş (seçilmiş olmak) belirsizliğinin verdiği gerginlikten kurtulmak için çalışmaya yönlenir. Seçilmişliğinden emin olmak için bir meslekte aralıksız çalışmasının en iyi yol olduğunu düşünür. Dinsel kuşkuyu sadece bu yatıştırır ve bağışlanma kesinliğini ancak bu davranış verir. Bu psikolojik süreç ise neticede bireyciliği *(ferdiyetçiliği)* güçlendirmiştir[205].

Herkes Tanrı karşısında yalnızdır. Bireysellik, yakın ile ortaklık ve başkalarına karşı görev duygusunu zayıflatır. Akılcı, düzenli, sürekli çalışma, Tanrı 'nın emrine boyun eğme olarak yorumlanmağa başlar. Nitekim, bu süreç kapitalizmin "kahramanlık" zamanlarında ve kısmen günümüzde görülen "çelik iradeli" püriten tüccarlarda bulunan 'azizler' i ortaya çıkarmıştır[206].

Bir görüşe göre; Batı' da ferdiyetçiliğin ortaya çıkması, kapitalizmin ilk belirtileri olarak kabul edilir. Avrupa'da, siyasal bakımdan ferdiyetçiliğin başlangıcını merkeziyetçilik ve onun zihniyeti olan kollektivizmi parçalayan feodalizme kadar götürmek mümkündür[207]. Fakat, Weber' e göre modern ferdiyetçiliğin en önemli tarihsel temellerinden biri asketik tarikatlar ve mezheplerdir. Çünkü, modern kapitalist öz-ahlâkın fertçi ekonomik dürtülerini, yalnızca asketik mezheplerinin metodik yaşam biçimi meşru kılabilirdi[208].

---

[205]Aron, s.373.
[206]Aron, s.373.
[207]Türkdoğan, s. 54.
[208]Weber, **Sosyoloji Yazıları**, ss.276-277.

İlk reformist olarak bilinen Luther' in iktisadî düşünceleri, aslında Calvin' den oldukça farklı olup daha ziyade Orta Çağ' ın teolojik görüşüne bağlıydı. Meselâ, Luther' e göre; "parayı faize vermek doğru olmadığı gibi fertlerin servet peşinde koşması da doğru değildi". Çünkü, herkes kendi işiyle meşgul olmalı ve asgari bir hayat seviyesine rıza göstererek refah hırsına kapılmamalıydı. Keza, meslek ve metodik hayat Kalvinist öğretideki gibi Tanrı rızasına götüren yollar değildi[209]. Ancak, Luther Reformasyon hareketini başlattığı için çok önemliydi.

Protestan İktisat Ahlâkı ile *kapitalist iktisat zihniyeti* arasında korelasyon kuran Weber, bu tezini pragmatist Protestan düşünürlere gönderme yaparak ispatlamaya çalışmıştır. Weber, en önde gelen püriten düşünür olarak kabul ettiği *Benjamin Franklin'* den şunları aktadır: "Unutma ki vakit nakittir... kredi paradır ... paranın doğurgan tabiatı vardır... iyi bir ödeyici, herkesin cüzdanının efendisidir." Franklin' in bütün ahlâki yaklaşımları, *yararcılığa* dönüktür: Şerefli olmak yararlıdır, çünkü kredi sağlar; dakiklik, çalışkanlık, ölçülülük de aynı; bunlar bu yüzden erdemdir[210].

Doğru ve iyi yüreklileri Tanrının zenginlikle mükâfatlandıracağı inancı bütün dünyada vardır. Ancak, Protestan mezhepleri bilinçli olarak, bu inanç ile bu türlü ibadet arasında, ilk kapitalizmin "doğruluk en iyi siyasettir" ilkesine uygun bir bağ kurdular. Bu, Protestan mezheplerine özgü olmamakla birlikte yalnız Protestan mezhepleri arasında devamlılık ve tutarlılık göstermiştir. Nitekim, Amerika' da fiyat politikasını ilke haline getirenlerin Kuveykır ve Bapfistler olduğu düşünülmektedir. Metodistler, ticaret ahlâkı için çeşitli esaslar bile vaz'etmişlerdi[211].

209Weber, **Protestan Ahlâk...**, s.129;Zeytinoğlu, s.113.

210Weber, **Protestan Ahlâk...**, s. 41-43.

211Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 268.

Max Weber' e göre; kapitalist zihniyet Protestan ahlâkında mevcuttur. Protestan Ahlâkı, başarılı iktisadî faaliyet ve kazancı arzu edilebilir dini faaliyet olarak öğütler[212]. Protestanlar çok çalışıyor ve sermaye biriktiriyorlardı. İnançlarından kaynaklanan nefsin arzularına direnme ilkesi, biriktirdiklerini ölçüsüz harcamalarına izin vermediği gibi, servetlerinin atıl bırakılmasına da izin vermiyordu. Sonuçta; yatırım yapan, bedensel zevkleri yadırgayan Protestanlar bir ekonomik düzen yarattılar[213].

Protestan Ahlâk, hem âzâmi kârın aranmasını, hem de bu kârın en büyük kısmının yeniden üretime yatırılmasını gerektiren kapitalizmin ilk aşamasıyla tam uyum halinde olmuştur[214]. Nitekim, bu uyumluluk İngiliz Protestan vaiz *Richard Bakster'* in nasihatlerinden anlaşılmaktadır[215]:

Çok değerli ve kısacık dünya, hayatımızın bir tek anını bile boşa harcamamalıyız, tek ödülümüz Tanrı' nın bize yüklediği görevde elimizden geleni yapmamızda yatar, onun bize uygun gördüğü yerde çalışmalıyız. Kimin kurtarılacağını ve kimin cehenneme gideceğini Tanrı önceden bilir; ama, kişinin mesleğindeki başarısı onun seçkinler arasında olduğunun işaretidir. Servet kazanan tacir başarısında, Tanrı' nın onu seçmiş olduğunun kanıtını görür

"Ancak", diye uyarıyor Bakster[216]; "sakın, servetini lüks yaşamak için kullanma, zira, bu cehenneme götüren yoldur. Zenginliğini halkın faydası için kullan; cemaat için bir işe yara..."

Kalvinci öğreti ile kapitalist zihniyet arasında şaşırtıcı benzerlik vardır. Protestan Ahlâk, inananlarına bu dünya ni-

---

212 Bodur, s. 83.
213 MacRae, s. 59.
214 Türkdoğan, s.184.
215 Braudel, s. 163.
216 Braudel, s. 163.

metlerinden sakınma ve çileci bir davranış öğütler. Kapitalizm, işin akılcı örgütlenmesini ve üretim araçlarının gelişmesini sağlamak için kârın büyük kısmının tüketilmeyip biriktirilmesini içerir. Protestan tutumu ile kapitalist tutum arasındaki tinsel yakınlık, burada bütün açıklığı ile ortaya çıkar. Weber' e göre; Protestan ahlâkı, Batılı olmayan toplumlarda örneği görülmedik şekilde, yaşam zevklerinden yararlanmak için değil, her zaman daha fazla üretmek isteğini doyurmak için olabildiğince yüksek kâr arayışı gibi tuhaf bir davranışın açıklanmasını ve meşru kılınmasını gerektirir[217].

Neticede; pişmanlık duygusu ile inandıkları taktirde Katolik papazlardan bağışlanma sözü alan alçak gönüllü günahkârlar yerine, kendilerinin bilincinde olan ve kapitalizmin kahramanlık dönemlerinde gördüğümüz, örneklerine bugün de rastlanan "çelik yapılı" püriten tüccarlarda bulunan 'azizler' ortaya çıkmıştır.

Protestan Ahlâk'ın ekonomik hayata kazandırdığı en önemli erdemi, "bir meslek içinde düzenli ve metodik çalışmanın dini görev olduğu bilinci"dir. Yine iyi bir ticaret ahlâkı temin etmesi diğer erdemiydi. Protestanlık spekülasyon, borç verme, faiz, devlet müdahalesi konusundaki söylemleri ile kapitalizmin gelişiminde büyük etkisi olmuştur. Örneği; Calvin, özellikle faizin günah olmadığını açıklayarak o tarihe kadar borç verme işlemine konu olmadan yalnızca gelecek kötü günler için tasarruf edilmiş bulunan yastık altı paraları, iktisadî faaliyetlere yöneltmişti. Nitekim Cenevre, Bale, Amsterdam, Londra gibi Protestan merkezler, ticari kapitalizmin yoğunlaştığı yerler olmuştu[218].

Neticede; Protestan Ahlâk "hak eşitliği, düşünce özgürlüğü, kâr peşinde koşma, servet ve maddi başarıya saygı"

---

[217] Aron, s. 374.

[218] Türkdoğan, s. 59.

gibi liberalist ideolojinin başlıca öğelerinin toplum hayatına yerleşmesine katkıda bulunmuştu. Nitekim, Protestanlık ile Modern Kapitalizm' in aynı zamanda görünmeleri de aralarındaki ilişki ve etkilenmeyi de tesadüf olmaktan çıkarmaktadır.

Aşağıda, Protestan Ahlâk tezinin belli başlı ana unsurları incelendi. Bu unsurlar, aynı zamanda Protestan Ahlâk' ın ortaya çıkma süreciyle ilgilidir.

a. İktisat Ahlâkı ve (Kapitalist) İktisadî Zihniyet*

Weber, başlangıçta Protestan Ahlâk tezini öne sürdüğünde Protestanlık dogması ile halk arasında hüküm süren gerçek Protestanlık arasında farkın olabileceğini düşünmemişti. *Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi* adlı çalışmasından sonra bir dinin (kitabi) iktisat ahlâki ile toplumda hüküm süren iktisat ahlâkının aynı olmayabileceğini anladı. Bu bağlamda, iktisat ahlâkı açısından dinin genel olarak iki konumu dikkate alınmalıdır. Birinci konum; dinin teorik ve doktriner yanından çok, büyük kütlenin günlük tavır ve davranışlarını yönlendiren değer ifadeleridir. İkinci konum; din dağınık ve küçük gruplardan çok, geniş toplum kütlesini temsil ediyor olmalıdır[219].

---

*Weberyen literatürü ilk defa ülkemize sokan Ülgener' in; muğlak bu iki kavrama da açıklık getirdiği söylenebilir: Belirli bir dönemin, çevrenin iktisadî insanında yaşamakta olan gerçek zihniyetin, normatif iktisat ahlâkından ayırt edilmiş olması ve iki kavramın iktisat ahlâkı ve iktisat zihniyeti biçiminde ayrılmalıdır. *İktisat ahlâkı:* Uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesidir. *İktisat zihniyeti:* Gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamıdır. İktisat zihniyetinde değer ve inançların pratiğe dönüşmüş olması gerekir. (Ülgener, **İktisadî Çözülme...**, s. 21; Ayrıca bkz. Şükrü Nişancı, **15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti,** İstanbul: Okumuş Adam Yayınları, 2002, ss. 24-30).

[219]Ülgener, **Zihniyet ve Din,** s. 35.

Yalnızca dinin virtuose (seçkin) çevresinde yankılanan teorik tartışmalar kütle ahlâkı ile yakından ilişkili değildir. Bunu ifade etmek amacıyla Weber, "din ustaları" nın yaşadığı "*virtause (seçkinci-havas) din"* ile **basit halkın** yaşadığı *"volk (halk) din"* arasında ayırım yapmıştır. Halkın basit günlük hayatını doğrudan ilgilendirmeyen ve elit çevrede yapılan içtihat tartışmaları pratik ahlâka ölçü alınamazlar. Din elitleri (havasları) mabeyninde yaşayan ahlak toplumun iktisat ahlâkını belirlemede pek etkili değildir[220]. Weber, bu hususta şunları söyler:

Dinin (iktisadî) hayat üzerindeki etkisini anlamak isteyen, resmi öğretiyle, realitedeki gerçek yaşantı arasında ayrım yapmak zorundadır. Aynı şekilde, virtousların (din seçkinlerinin) diniyle kitlenin dini arasında da ayrım yapmalıdır. Virtousların dini sadece bir model (örnek) olarak her günlük hayat için önemlidir. İddiası ve talebi çok yüksektir; fakat günlük ahlâkı belirlemede başarısızdır. Bu iki kesim dini arasındaki ilişki çeşitli dinlerde farklıdır. Katoliklikte, Consilia Evangelica denen sınıfın; Hıristiyanlığı bir virtous dini olarak algılamaları ve o yönde davranmalarına kadar üst ve alt tabakalar arasında önemli bir uyum söz konusu idi. Dört başı mamur Hıristiyan, rahiptir; fakat onun hayat modu herkes tarafından kabul edilemez; bununla birlikte kalifiye (seçkin) çevredeki bazı formlar sadece bir ideal olarak varlığını sürdürürler. [221]

İktisat ahlâkı terimi, dinlerin psikolojik ve pragmatist temellerindeki eylem içgüdüsüne işaret eder[222]. İktisat ahlâkını yoğuran unsurdan yalnızca biri olan dinin, dogma ve teori yanından çok, kişilerin pratik eylem ve davranışlarına yön veren yanıyla daha çok önemlidir. Din kitaplarında ka-

---

220 Ülgener, s. 35.

221 Weber, **General Economic History**, p. 364.

222 Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 227.

lıplaşmış dogma ve doktrinler iktisadî ahlâkın kendisi olmayıp o yolda olsa olsa bilgi edinmemize yarayan ipucu veren kaynaklardır.

Weber' e göre; nesnel dünyada etkili olan ahlâkı ilke, *dinin saf değeri* değil; onun dışavurumudur; değer yargısı şeklindeki somut ahlâk ilkeleridir. Yani, dinin teoriğinin rasyonelleşme doğrultusunda bir *dürtü* görevi yaparak verim üretebilmesi, *dünyevileşmesidir.* İktisat ahlâkı, aynı zamanda bu dürtü görevinin bir başka adıdır[223].

Bir dinin iktisat ahlâkından kasıt üzerine ödüller konulan ahlâkî davranış biçimidir. Protestan Ahlâk, metodik ve akılcı yaşama biçimdir ki -belirli şartlarda- Modern Kapitalizm ruhunun hazırlayıcısı olmuştur. Ödüllere giden yol, kişinin kendini Tanrı' nın karşısında kurtuluşa layık biri olarak *kanıtlaması* ve insanlar karşısında püriten mezheplerden birinin cemaatı arasında yer alma yeterliğini *kanıtlamasın*dan geçer. Bu ikisi birbirinin tamamlayıcısıdır ve aynı doğrultuda işlerler. Protestan Ahlâk, Modern Kapitalizmin ruhuna kendi öz - ahlâkını aşılamıştır; Modern Burjuva orta sınıflarının ahlâkını..[224]

Weber, "iktisat ahlâkını, iktisadî yapılar ve organizasyon şekillerinin yoksa ideal ve fikirlerin mi belirlediği?" hususunda tek kanallı ve tek girdili sebep - sonuç ilişkisinden çok, bu sebep-sonuç zincirinin yalnızca bir halkasına eğilmiştir. O halka ise halkın günlük tavır ve davranışlarında sinmiş iktisat ahlâkı ve bunun iktisadî gelişmeyi ne derece belirlediği hususudur. Bu hususta Weber şöyle diyor[225]:

Bir iktisat ahlâk sistemi, bir ekonomik örgütlenme biçiminin basit bir işlevi değildir; hatta tersi, yani iktisadî

---

223 Aydın, s. 44.
224 Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 267.
225 Weber, s. 228.

ahlâk ilkeleri hiç de belirsiz olmayan bir biçimde ekonomik örgütlenmenin yapısını etkilediği de pek doğru değildir.

Ekonomik-coğrafi faktörler tarihi olgulara geniş ölçüde bağlı olmak üzere kendine has bir kuruluşa sahiptir. İktisat ahlâkının determinantlarından ancak biri hayat tarzını düzenleyen dini motiflerdir. Bu motif tabiatıyla coğrafi, politik, sosyal, milli sınırları içinde ekonomik politik faktörlerden derinden etkilenmektedir[226]. Bunları teker teker incelemek konumuzun sınırlarını zorlayacaktır.

Din, iktisat ahlâkının belirlenmesinde pek çok etkenden biridir. Böyle olmasının nedeni, dinlerin toplumsal şartlara bağlı olmasıdır. Dinin yaşam biçimini belirlemesi coğrafya, ekonomik coğrafya ve tarih verileriyle sınırlıdır.

İktisat ahlâkı için önemli olan, değerler dünyasındaki din değil, nesneler dünyasındaki dindir. Her din, bir *sosyal tabaka* tarafından yüklenilip eyleme dönüştürülüp somutlaştırılır ve zamanla geniş kitleye mal olur.

Konfüçyanizm' de maaşlı memurlar; Hinduizm' de bir çeşit manevi ve törensel danışmanlık işlevine sahip kültürlü bir aydınlar kastı; Hıristiyanlık' ta önce gezginci zanaatkârlar, daha sonra kentliler, İslâm' ın ilk döneminde bir dünya fetih savaşçıları, daha sonra Orta Çağ' da ise sufiliği işleyen halk temsilcileri bu dinlerin pratiklerini; bir başka deyişle, zihniyet ya da iktisat ahlâkını belirlemişlerdir. Bu bağlamda, din bir toplumda etkin bir tabakaya dayanmakta, ancak söz konusu tabaka, pratiklerini o dinin genel algılanışı olarak ortaya koymaktadır[227]. Fakat, buradan dinleri bir toplumsal tabakanın *çıkarını* ifade ettiği ve hatta dini yozlaştırdığı ve uydurduğu yorumu çıkarılamaz. Böyle bir yanlış anlamayı önlemek için Weber şunları söylemektedir[228]:

---

[226] Ülgener, **Zihniyet ve Din**, ss. 27-28.
[227] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 228.
[228] Weber, s. 229.

Bir dinin özünün, onu ayakta tutan tabakanın toplumsal durumumun basit bir işlevi olduğu ya da o tabakanın ideolojisini temsil ettiği, ya da o tabakanın maddi ya da manevi çıkar - konumunu "yansıttığı" bizim tezimiz değildir. Öyle olduğunu düşünmek, burada söylemek istediklerimizin tamamen ve temelden yanlış anlaşılması demektir.

b. Rasyonalizm ve Reformasyon

Max Weber, Batı toplumlarının gelişme dinamiğini rasyonelleşme kavramı ile açıklar. Ona göre; Modern Kapitalizm, Hristiyanlığın rasyonelleşmesiyle, yani Reformasyon sonucunda ortaya çıkmıştır.

Rasyonalizm veya akılcılık bir yandan görenekçiliğe, diğer yandan dogmatizme karşı duran bir meslek ve bir metottur[229]. Popper' e göre; rasyonalizmin anlamı oldukça bulanıktır. Geniş anlamda düşünce etkenliği ve gözlem ve deneyimi kapsar. Dar anlamda, akıldışılığın değil de, deneyciliğin (ampirizm) karşıtı olarak kullanılırlar; bu anlamda kullanıldıkça, akılcılık, düşünceyi gözlem ve deneyimden üstün tutar, bundan dolayı da "düşüncülük" olarak nitelenmesi daha doğru olabilir[230]. Fakat, Weber rasyonelleşme kavramı-

---

[229] Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilat Hukuku**, Cilt II, İstanbul: İ. Ü. H. F. Talebe Cemiyeti Yayınları, 1942, s. 25.

[230] Popper, **Açık Toplum ve Düşmanları**, Cilt II, s. 197: Rasyonalitenin felsefedeki "izm" (düşüncülük) olma anlamıyla günümüz metodolojisi ve toplumbilimle büyük ölçüde tenakuz halinde olduğu söylenebilir. Descartes, Spinoza, Rousseau, Kante, felsefe tarihinin kaydettiği büyük akılcılardandır. Bu düşünürlere göre; kesin ve gerçek bilgilerimiz, aklın kanunu olan mantıkla çürütülmesi mümkün olmayan; düşünen aklın bir mütearife halini alan prensiplerinden çıkar ve bu prensiplerin gerekli bir sonucu olur. Akıl, insanın tabi bir ışığı ve insani yaradılışının kanunudur. Descartes, Spinoza, Rousseau, Kante, felsefe tarihinin kaydettiği büyük akılcılardandır. Bu düşünürlere göre; kesin ve gerçek bilgilerimiz, aklın kanunu olan mantıkla çürütülmesi mümkün olmayan; düşünen aklın bir mütearife halini alan prensiplerinden çıkar ve bu prensiplerin gerekli bir sonucu olur. Akıl, insanın tabi bir ışığı ve insani yaradılışının kanunudur (Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, Gözden Geçirilmiş 5. b., Ankara: Akçağ Yayınları, 1990, s.223).

nı, dar epistomolojik/ bilimsel anlamının üstünde, kültürleri belirleyen bir temel motif olarak ele almıştır[231].

Weber, rasyonalizmin çok değişik anlamlara gelebileceğini ifade etmiştir. Bir anlamı, sistemci düşünürün dünyanın algılanmasına getirdiği rasyonalizasyondur: Gerçeklik üstünde, gittikçe ince ve soyut kavramlar kullanarak, artan bir kuramsal egemenlik kurmak. Başka bir anlamı, kesin olarak belirlenmiş pragmatist amaca, eldeki verilerin gitgide daha doğru hesaplanmasıyla, metodik olarak varılmasıdır. Weber, rasyonalleşmenin derece ve yönünü, olumsuz açıdan büyü öğelerinin ortadan kalkmasıyla, olumlu açıdan fikirlerin sistematik tutarlık ve doğaya uygunluk kazanmasıyla ölçmüştür[232].

Genel olarak toplum hayatı ve özel olarak iktisadî hayatın rasyonelleşmesiyle (Hıristiyanlığın Protestanlığa reforme olmasıyla) Modern Kapitalizm ortaya çıkmıştır: Katoliğin hayatı günah, günahtan sonra tövbe ve tekrar günah, arkasından nedamet şeklinde inişli çıkışlı bir seyir takip eder. Bu ise bireylerin hayatlarını istikrarsız kılar ve istikrarsızlık rasyonel davranmayı engeller. Protestanlıkta herkes kendi kendisinin rahibidir ve bireyin seçilmişliğini sürdürebilmek için sürekli kendisini kontrol etmesi, sonuna kadar doğruluktan şaşmaması gerekir. İyi kul olmanın yolu, günah işledikten sonra tövbe etmekten değil; Tanrı' nın nasip ettiği meslekte çalışıp çile çekmekten geçer. Bu sebat ve istikrarlılığın kurumsallaşmasıyla "sürekli başarı", "meslekte sebat" ve "sürekli en fazla kârı elde etme" gibi tutum ve davranışlar yükselen toplumsal değerler haline gelmiştir[233].

231 Özlem, s.77; Rasyonalitenin felsefedeki "izm" (düşüncülük) olma anlamıyla günümüz metodolojisi ve toplumbilimle büyük ölçüde tenakuz halinde olduğu söylenebilir.

232 Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s.52 ve 252.

233 Elibol, s.99.

Eğer, dinin iktisadî hayattaki fonksiyonu kurucu ve oluşturucu olmaktan çıkıp meşrulaştırıcı ve destekleyici olursa dindarın iç dünyasındaki disiplin ve Tanrı' ya karşı yükümlülük duygusu ekonominin ihtiyaç duyduğu rasyonel çalışmayı, gelişmeye yapılacak bireysel katkıyı ibadet gibi algılamaya dönüştürür. Protestanlığın toplumsal ve ekonomik hayatla ilgili temel vurgusu da bu doğrultudaydı. Protestanlık, rasyonalitenin amaçlarına ulaşmasında, dinin kolaylaştırıcı bir katalizör olmasını ifade eder. Tüm dini yorumlar, iktisadın "genel kuramına" uygun hale getirilmiş olur[234]. Ancak din, dünya ve ekonomik hayatı motive etme sürecinde dünyevileşerek kendi sonunu da hazırlamıştır. Bu, içi boşalıp, ruhunu kendinden uzaklaştıran dinin (Protestanlığın) ironik hikâyesidir..

Kapitalizmin gelişmesinde zorunlu, birleştirici faktörler rasyonel ruh, rasyonel düşünce ve davranış ve rasyonel iktisat ahlâkıdır.

Kapitalist ruhun gelişmesinden önceki dönemlerde ahlâk ve ekonomik ilişkiler gelenekseldi. Geleneğin kutsallığı endüstri ve ticarete atadan geldiği gibi bir değer atfedilmesine neden oluyordu. Söz konusu geleneksel yaklaşım günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. İktisadî hayatın rasyonelleşmesi yolunda ilk adım, gelenekle mücadele ile atılmıştır.

İlkel gelenekçilik iki durumla yoğunluğunu arttırıyordu: Bunlardan biri, maddi şeylere yönelik ilişki şeklidir. Meselâ, Çin' de bazı yolların yapımı veya son derece rasyonel araç veya ulaşım imkânlarının kullanımı teşebbüsü bazı kesimlerce engellenmişti. Benzer reaksiyon Batı' da demiryolu yapılırken de gösterilmiştir. Devlet memurlarının, toprak sahiplerinin ve tüccarların çıkarlarının zedelenmesi halinde

---

234 Çelik, s.73.

rasyonalizasyona engel olacakları kesindir. Ancak, geleneksel engelleyiciler sadece ekonomik dürtülerle; çıkar, kazanç ve kâr hırsıyla yok edilemezler. Gelenekçiliğin iktisadî hayat üzerindeki prangası, elbette Burjuva sınıfının mücadelesiyle aşılmıştır. Ancak Weber'e göre; bunu, burjuvanın yalnızca kâr hırsı ve kazanç açlığına; kısaca kuru "çıkar" dürtüsüne indirgemek çocukçadır. Burjuvanın çıkar dürtüsü, meselâ Orta Çağ tüccarlarınkinden fazla değildir[235].

Çıkar sağlama ve kazanç elde etmeye yönelik olarak orijinal, iki zıt tavır vardır; içsel tavır ve dışsal tavır. *İçsel tavır* gelenek ve aile, klan ve kabilenin dini ilişkilerine bağlılık tarafından belirlenir. *Dışsal tavır*da ekonomik ilişkilerin sınırlandırmadığı sınırsız ve tabii kazanç elde etme saiki söz konusudur. Dışsal tavrın sınırsız kazanç eğilimi, içsel tavrın gelenekçiliğinin baskısı altındadır. İçsel tavır ile dışsal tavır kategorik olarak birbirlerine zıttırlar. Batı' da rasyonelleşme süreci, bir taraftan geleneksel kardeşlik ilişkisi içine hesabı katarken, eski dini ilişkileri de disipline etmiştir. Nevarki; aile topluluğu içine hesabın girmesi ve toplumda ekonomik ilişkiler öncelenmesi saf dinin sonunu hazırlar. Bu yönde bir gelişme yalnızca Batı' ya mahsustur. Sonuç, ekonomik dürtü fonksiyonunu sınırları içinde tutacak ekonomik hayatın düzenlenmesidir[236].

Kapitalist ruh (zihniyet) gelenekçiliğe zıt bir karakter taşır. Pre-kapitalist dönemde kazanç ve kâr arzusu tüketim ve gösterişle başkalarına tahakküm etmek, şan ve şöhret kazanmak gibi irrasyonel bir *amaca* yönelikti. Yine bu dönemde *kazanç yolları* sömürü, yağma, angarya, vergi gibi vasıtalardı. Modern Kapitalizmde kazanç ve kâr ibadet niyetiyle bir meslek içerisinde düzenli ve disiplinli çalışmayla elde edilir. Sahip olunan zenginliğin lüks ve ihtişam için harcanması ise püritenin sahip olduğu züht anlayışına sığmaz[237]

[235] Weber, **Geneleral Economic History**, s.355.

[236] Weber, s.356.

[237] Weber, s.356.

Kapitalist zihniyet, Weber' e göre, çoklarının sandığı gibi sınırsız bir kazanç ve sömürü hırsı değildir (öylesi tarihin her devrinde görülmüştür). Batı kapitalizmi için yeni olan düzenli bir *meslek* çatısı altında rasyonel-metodik çalışmayı kendine vazgeçilmez bir hayat ilkesi ve felsefesi haline getirmiş, tüketim ve gösterişten çok tutum ve hesaplılık tarafına yatkın vazife ve iş adamı tipidir. Weber, düzenli yaşama tutkusu ile Protestanlığın (Luther kolu hariç) metodik-riyazetçi kanadı olan Kalvinizm ve onunla bir çizgide olmak üzere Püritanizm arasındaki yakınlık üstünde durmuştur[238].

Pre-kapitalist dönemde, mütevazi bir hayat seviyesinde dengeye gelen bireyler, bu dengeyi sürdürebilecek birikimi veya sabit gelirleri varsa çalışmasını azaltmakta ve hatta çalışmaktan vazgeçmekteydiler. Kapitalizmin yığmacı zihniyetine ters düşen bu feodal davranış kalıpları, Protestan Ahlâk ile ortadan kalkmıştır[239]. Feodal dönemde de kâr ve kazanç hırsı vardı; fakat kâr ve kazancı tutumlulukla yarına devretmek zihniyeti eksikti. Protestanlık bu ikinci durumu rasyonalize etmiştir.

Rasyonalizm, gelenekle bütün bağlarını koparıp her şeyi aklın denetimine ve hesapçı mantığına uyduran ve bütün bir medeniyet dünyasına damgasını vuran temel bir anlayıştır*. Bu anlayış bilim, sanat, mimari, eğitim, müzik ve hukuk gibi din ile iktisadi (dünya) ve daha birçoklarını kendi süzgecinden geçirip bir çizgide toplamıştır[240].

---

[238] Weber, **Protestan Ahlak**.., ss.14-15; Ülgener, **Zihniyet ve** Din, s.17.

[239] Bodur, s.87.

*Bu çağın genel prensibini; eskilerin deyimiyle ilcaat-ı zamanın rasyonalizm olduğunu Weber gibi Sombartda benimsemiştir (Aron, s.348). Rasyonalizmin Modern Çağ'ın genel prensibi olmasıyla ilgili bkz. (Özlem, ss.76-77; Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s.17)

[240] Ülgener, s.17.

Kapitalizm bir açıdan teknik gelişmeyle ilgilidir. Teknoloji, tekniğin rasyonelleşmesiyle, yani, bilimin tekniğe uygulanmasıyla ortaya çıkmıştır. Teknoloji ilk defa Batı' da gerçekleşmiştir. Teknoloji, burjuvanın istekleri ve çıkarı için ortaya çıkmamıştır; bilâkis, rasyonalizmin teknik sahadaki izdüşümüdür. Teknik alandaki rasyonellik temelde teknik olarak karar verme birimlerinin hesaplanabilirliğine; yani, Batı biliminin özelliklerine; matematik ve deneysel bilimlere bağlıdır[241].

Yönleri bakımından din ile ekonomi birbirlerine zıt görünürler. XIX. yüzyılda kâr ve kazanç gayreti ile din arasında tamamlayıcı etkileşim gerçekleşmiştir. Esasında dinlerin önemli bir kısmı, emirleriyle dünyevi pratikleri işaret eder. Fakat, din ne zamanki dünyayı reddetme yerine ona şekil vermeye yöneldi, o zaman iktisadî hayatı da motive etmiş oldu. Binaenaleyh, Protestanlık kapitalist rejimin oluşumunu kolaylaştıran güdülenmeleri bu şekilde sağlamıştır. Dinin ehlileşmesi ya da *dünyevileşme (sekülerleşme)* sini Weber, Batı' da her şeye damgasını vuran rasyonelleşme sürecine irca etmiştir[242].

Bilim, sihir ve büyüden arınmış olarak, bugünkü anlamını yalnızca Batı' da kazanmıştır. Bilime deneysel yöntemin uygulanması ve rasyonel kanıtlama yöntemi ilk defa Batı' da keşfedildi. Modern lâboratuvarın ilk örnekleri önceleri görülmekle beraber, bunlar özünde rasyonalitenin ürünüdür. Rasyonel bilim yalnızca Batı' ya özgüdür. Hukuk ta öyle. Rasyonel hukuk, kaprisli kişisel uygulamalardan çok, eşit vakalara eşit biçimde uygulanacak kuralların toplamı demektir. Zaten, rasyonel hukuk Modern Kapitalizm'in niteliklerinden birisidir. Din reformu (Reformasyon) da geçmişin kemikleşmiş, akıl dışı hurafe ve dogmalarının yerini aklın

---

241 Weber, **Protestan Ahlak**.., s.21.

242 Aydın, s.44.

(rasyonalizm) alışıdır. Rasyonel iktisat, piyasa şanslarını her türlü görenek ve alışkanlık kalıplarının dışında akıl ve hesap yoluyla değerlendirmektir. O halde Reformasyon da, kapitalizm de aynı çağın ve esprinin çocukları olarak bir çizgi üzerine oturmuşlardır[243].

Weber' e göre; yönetimin rasyonelleşmesi otorite kaynağının geleneksellikten *yasallığa* kaymasıdır. Yasal otoritede itaat, peygamberler ve kahramanlar gibi karizmatik yetenekleri olan kişilere, kutsal geleneğe, zorlayıcılığı gelenekçe belirlenen bir hâkim kişiye ya da ayrıcalık ve ihsan yoluyla meşruiyet kazandırılmış memuriyet ya da ödenek sahiplerine duyulan inanç ve bağlılığa dayanmaz. Yasal otoriteye itaatin temelinde, genel olarak tanımlanmış işlevsel bir *resmi görev* kavramına kişisel olmayan (*impersonalizm*) bağlılık yer alır. Resmi görev rasyonel olarak konulmuş normlar, yasalar ve kararnamelerle saptanır[244].

Rasyonalizasyonun yönetim alanındaki izdüşümü olan *bürokrasi,* Weber' e göre tayin edilmiş amaçlara ulaşmak için en etkili yolları sunan araçtır. Bürokrasi bir aygıttır; onu kim kullanırsa amacına ulaşmada isabetli bir karar vermiş olur. Rasyonel, bürokratik yönetim modern insana doğa ve toplum üzerinde etkin denetim imkânı verir; onu tahmin edilemeyen bir dünyanın endişelerinden ve büyüsel güçlerin hâkimiyetinden kurtarır[245]. Fakat, yönetimin rasyonelleşip bürokratikleşmesi yönetim işini gittikçe mekanikleştirmiş; kişisel ve *birincil ilişki* biçiminin yerini resmi ve ikincil ilişki biçiminin alması siyasal yaratıcılığı köreltip *dünyayı tatsızlaştırmıştır.* Weber bu durumu bir paradoks olarak ele alır.

Reformasyon sonucunda kilisenin tahakkümünden kurtulan birey kollektiv şuur ve sorumluluk yerine bireysel so-

---

[243]Weber, **Protestan Ahlak**.., ss.112-21A; Ülgener. **Zihniyet ve Din**, s.17.
[244]Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s.255.
[245]Weber, s.51.

rumluluk yüklenmiştir. Reformasyon, bireyin dindarlığını veya başarısını kişisel başarıya bağladığından ve bu başarının reel zemini sanayi toplumu olduğundan, din, belirleyen konumdan belirlenen konumuna düşmüştür. Reformasyon bir yandan dinin aslını kilisenin dogmalarından arındırmışken, öbür taraftan dini sanayi toplumu gereklerine endekslemişti. Dindarlık, iş ve çalışma hayatındaki performansa bağlandığından, bir açıdan dinin performansı da sanayi toplumunun şartlarına indekslenmiş oluyordu. Çünkü, çalışma endüstri ortamlarında gerçekleşmektedir[246]. Nitekim, dinin dünyevileşmesinin yolu bu şekilde açılmıştı.

Weber, Protestan Ahlâk' ın kapitalizmin ruhuyla uyumlu olduğunu, fakat kapitalizmin bir kere geliştikten sonra Protestan bir dünya görüşüne bağımlı olmayacağını söyler. Kapitalizm bir kere tecessüm ettikten sonra, Protestanlık olmadan da, içsel bir anlam pahasına kendiliğinden devam edecektir. Bu doğrultuda, ekonomik faaliyetler bir meslek anlamı olmaksızın, sadece gündelik terimlerle yorumlanmaya başlanır. Nitekim, Amerika' da servetin yaratılışı "eğlence niteliği" ni üstlenmiştir. Weber, hiç bir meşrulaştırmaya veya dinsel anlama ihtiyaç duymaksızın kendi kendine varlığını sürdüren bir kapitalizm için "ruhsuz uzmanlar, kalpsiz şehvetlilerden oluşan bir toplum" demiştir[247].

Neticede; Modern Rasyonel Kapitalizm makine gibi; içsel anlam veya değerden yoksun, rasyonel prosedürle işleyen ve insanların neredeyse "zihinsiz çarklar" olarak iş gördüğü bir toplum yaratmıştır. Marx, bu olguyu *yabancılaşma* olarak tasvir etmiştir.

Rasyonelleşme ve Protestanlık büyüyü ortadan kaldırıp, ritüel ve sembolizmin önemini sınırlayıp ve kutsal ile seküler olanın arasını ayırarak eski kutsal evreni yıkmıştır[248].

---

246 Çelik, s.73.
247 Aktaran Turner, s.205.
248 Turner, s.206.

Böylece, sekülarizasyonun yolunu açan Reformasyon ironik bir biçimde dinin ölüm fermanını da imzalamış oluyordu.

Başlangıç itibariyle, Batı iktisadî gelişmesinin dinin (Protestanlığın) toplum hayatını güdülemesi ile ortaya çıktığı doğrudur. Ancak, gelişme bir kere gerçekleştikten sonra bu etkileşim tersine dönmüş; bir alt- yapı kurumu olan kapital, yani madde, bir üst-yapı kurumu olan dini dejenere ederek kendine angaje etmiştir. Protestan din adamı *Bakster,* bu durumu acı bir sitayişle aşağıdaki gibi ifade etmiştir[249]:

Dünya ile ilgili metalar her an üzerimizden atılabilecek ince palto gibi olmalıdır. Protestan Ahlâk tarihte görülmedik madde birikimine sebep olmuş; fakat, bu madde insan hayatı üzerinde giderek demir paltodan kafes olmuş, bugün Protestanlığın ruhu bu kafesten kaçmıştır.

Protestan Ahlâk iktisadî gelişmenin ilk hareketini sağlamıştı sağlamasına; fakat, kapitalizmin olgunlaşmasından sonra kendisi maalesef belirleyen değil, belirlenen konumuna düşmüştü. Weber göre; Modern Kapitalizm artık dini desteğe ihtiyacı olmadan devam etmektedir. Bu şekilde düşüncesiyle Weber, Newton' un tabiat için düşündüğü "Tanrı evreni yaratıp ilk hareketi sağladıktan sonra, saat gibi kendi kendine işlemeğe terk etmiştir" şeklindeki mekanistik dünya görüşüyle (liberal felsefe) örtüşür. Ona göre; "... mekanik temele dayanan ve başarıya ulaşmış kapitalizmin artık asketizm ruhunun desteğine ihtiyacı kalmamıştır"[250].

---

[249] Turner, s.240.

[250] Bodur, s.98.

c. Metodik Yaşantı

Weber' e göre; tipik kapitalistin özellikleri; kılı kırk yarmak, hesap ve kitapçı olmak ve dakiklik ve metodiklik gibi pratikler Manastır*'ın asketik kültürüne dayanır. Asketizm (riyazet), hayata metodik yaklaşmaktır.

Weber' e göre; ilk metodik ve disiplinli yaşantı dini ortamlarda başlamıştır. Bu ortamlara en tipik örnek Manastır' dır. Manastırlara kapanan rahipler dünyayla ilgili her şeyden el etek çekerek tüm varlıklarını Allah' a adamışlar ve Allah' a yaklaşmak için de zamanı son derece dakik olarak kullanmışlardı[251].

Dinler tarihi bir anlamda din ile dünya arasında gidiş - gelişlerden ibarettir. Denge ve sükûnet noktası, dünya ile ahiretin kesiştiği ortak alandır. Bir tarafın 'ortak alan (itidal)' dan ayrılarak kendi kutbuna yönelmesi, diğer tarafı aksi bir tepkiyle kendi kutbuna itmiş olur. Nitekim, bütün dinsel hareketler, teveccühlerin bütünüyle dünyaya yöneldiği fetret (bunalım) dönemlerinde ortaya çıkmıştır[252].

Hıristiyanlığın özellikle ilk dört yüzyıllık döneminde, Greko-Romen toplumunun erdemlerini yitirmesi ve bütünüyle dünyaya yüksünmesine tepki olarak, bir kısım insanlar da Aziz Benedick (480-543) öncülüğünde karşıt bir eğilimle dünyaya sırtlarını çevirmiş, manastır' a kapanmışlardır[253]. Nitekim, Manastır hayatında bütün dönemler boyunca hâkim ideal, din uğruna dünyevi olanı feda etmek olmuştur.

---

*Manastır: Başlangıç dönemlerinde, dini bir hayata kendilerini adamış ve dinin hükümlerine göre yaşadığı her alanda nefsini kontrol altında tutan insanların oluşturduğu cemaattır. Manastır kurumunun aslı doğudur, Hıristiyanlığın özgün malı değildir (Arslan, s. 5).

251 Duran, s.49.

252 Toynbee,s.356.

253 Arslan, s.5.

Manastır' da hayat ve enerji, metodik bir şekilde yalnızca Tanrının rızası için harcanırdı. Asketizm, bu anlamda ortaya çıkmıştır. Tarih, asketik (riyazi) hayatın metodik pratikleri ile çok başarılara sahne olmuştur. Batı iktisadî gelişmesi bunun en özgün örneğidir.

Batı Orta Çağ 'ında Manastırlar metodik olarak yaşayan tek örgüt idi; burada yaşayan rahipler metodik olarak çalışırlar, amaçlarına rasyonel araçlarla ulaşmaya gayret ederlerdi. Saat sadece onlar için çalardı ve ibadet için günün saatleri sadece onlar için dakikalara bölünmüştü. Manastır topluluğunun ekonomik hayatı da rasyonelди[254] Rahip tamamen iradî bir eylemle hayatını son derece disiplinli ve düzenli şekilde tanzim etmiş ve milim milim bir yaşantı modunu esas prensip olarak benimsemiştir. Öyle ki; hayatın her anı, sınırları çok iyi tespit edilmiş zaman dilimlerine ayrılmış ve gündelik hayatın akışı eksiksiz ve sapmasız belirlenen dakikalar, hatta saniyeler üzerinde dizayn edilmişti. Bir dilim, beş zeytin tanesi yenilecekse tam o kadar yenirdi. Bu tarz üzere yıllarca yaşantı kişinin benliğinde düzenin, disiplinin ve metodik yaşantı modunun yapısallaşması ve kurumlaşmasına neden olmakta, savruk ve sorumsuz yaşantı kişinin hayatında son derece marjinal kalmaktaydı[255].

Fakat, Orta Çağ' da bu rasyonel hayat modu sadece manastır topluluğuyla sınırlı kalmıştır. Bu durum, Avrupa' da ortaya çıkan rasyonalizm ve onun versiyonu olan Reformasyon, din seçkinleriyle (rahipler) geniş kitle arasındaki manastır duvarlarını ortadan kaldırana kadar devam etmiştir.

---

254 Weber. **General Economik History**, s.361.

255 Duran. s.49.

d. Servet ve Meslek

Katolik dünya görüşünde, insanları Allah' dan uzaklaştırdığına inanılan servet ve mesleğe iyi gözle bakılmazdı. Kalvinizm bu zihniyeti önemli ölçüde değiştirdi.

Kalvinist görüş, zevk ve sefayı ayıplamasına karşın dünyadan kaçmamayı; aksine dünyayla beraber olmayı, rasyonel bir disiplin içinde çalışmayla onu şekillendirmeyi teşvik etti. Zaten insan, Allah' ın kendisine takdir ettiği iş ve meslek konusunda sadece bir yöneticidir[256]. Servet metodik çalışma ve iş görmenin, nefsini zevk ve sefahat arzusundan uzak tutmanın eseri olduğuna göre, Tanrı katında seçkin ve sevgili kul olmanın da elle tutulur işareti sayılır[257].

Weber, Alman dilinde "meslek" karşılığı olarak kullanılan *Beruf* ve İngilizcede aynı anlama gelen "*caaling*" deyiminin "çağırma" veya -Tanrı' nın yazdığı meslek veya işe- çağrılma ile bir kökten geldiğine işaret eder. Ona göre; meslek, belli bir maksadın ve özellikle Tanrı katında sevilen bir işin yapılması için kişinin çağrıldığı yer demektir. Mesleğin bu tür anlamı önceki İncil'den çok, Reformasyon sonrası İncil' i kendi dillerine çeviren Protestan düşünürlerin anlayışında vardır. Örneğin, Luther' in İncil çevirisinde, *Jesus Sirach* ile ilgili bölümde, meslek kavramı ilk kez bu anlamda kullanılmıştır[258].

Luther' e göre; keşişçe dünyadan kaçış, Tanrı katında hiç de hoş karşılanmayacak bir davranış olmasından öte; toplumsal sorumluluktan kaytaran bencil bir davranıştır. Buna karşılık dünyevi meslek uğraşısı, komşu sevgisi vb. tutum ve davranışlar sorumlu bir dışa dönüklüktür[259].

---

256 Weber, **General Economic History**, p. 367.
257 Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 42.
258 Weber, **Protestan Ahlâk**..., s. 63.
259 Weber, s. 65.

Kalvinizmin metodik-rasyonel iş ve meslek ahlâkı bir taraftan modern burjuvaziyi yontup şekillendirirken, diğer taraftan aynı felsefeyle Tanrı buyruğudur diye bir meslekte sadakatli, sürekli ve metodik çalışan emekçiyi (proleter) yaratmıştı[260].

Meslekle din arasında doğrudan organik ilişki ancak Protestanlıkla kurulmuştu. Mesleki disiplin ile Tanrı katında seçkin kul olma bilincinin içli dışlı kaynaşması Weber' e göre ancak Batı' da Protestanlığın riyazetçi kanadında görülmüştü[261].

Sermaye teşekkülünün kardeşlik duygularını zedeleyeceği inancını savunan Orta Çağ Lonca Sistemi'ne karşı çıkılmıştır. Püriten mezheplerde Orta Çağ Lonca inancının tam tersine; mezhep üyesinden birisinin zenginleşmesi, o kişinin Tanrı katında makbuliyetinin işareti, mensup olduğu cemaatinin de yüksek performansını gösterdiğinden el üstünde tutulmuştur[262].

e. Aktif Riyazet

Bir dönem, sosyal hayatta çürümüşlük ve bireylerdeki dünyaperestliğe tepki olarak dünyaya sırtını dönen ve dini alanlara çekilen dini çevrenin öte dünyayı yeğlemek ve tavsiye etmekte aşırılığa kaçması karşıt tepkiyi doğurmuştur.

Ruhani sınıf (Rahipler) dünyaya karşıt eğilimlerini, kilise örgütünün gücünü de arkasına alarak, baskıcı yollarla topluma empoze etmek istemiştir. Buna karşıt olarak geniş toplum kesimi (dini sınıf ve oligarşik düzenin dışındakiler) de uhrevi olanı dışlayarak var gücüyle dünyaya yönelmiştir. Reformasyonun protesto hareketiyle kilisenin baskısı par-

---

260 Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s. 43.
261 Ülgener, s. 44; Kozak, s. 65.
262 Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 276; Özel, ss. 66 vd.

çalanıp bir kenara itildi. Bu olaya, dünya ile dinin oluşturduğu bütünün parçalanıp bir birinden ayrılması anlamında sekülarizasyon *(veya dünyevileşme)* dendi. Aslında, evvelde sekülerleşme dini reddetmek değil; dinsel yorumun niteliğine ve yönüne bir itiraz olarak ortaya çıkmıştır. Fakat, sonradan dünyaya yönelmek noktasında kantarın topuzu kaçmıştır.

Sekülerleşme (dünyevileşme), bu açıdan dinsel eylemin uhrevi neticeler için değil dünyevi refah için yapılmasının hoş karşılanması; dünyevi bir *verim* üretme işlevinin onanmasıydı. Weber' in tezi de bu minval üzeredir: Ona göre; asketik Hıristiyanlık, iktisadî gelişme için gerekli güdüleri temin etmesi sayesinde Modern Kapitalizm ortaya çıkmıştı. Bu sonucu yalnızca Batı' ya ve modern zamana özel kılan şey aktif riyazetti. Nitekim, metodik hayatın dini bazını aktif riyazet oluşturur[263].

Metodik hayat, ki kapitalizmin önemli bir niteliğidir, manastırların asketik (riyazi) yaşantısına dayanır. Weber' e göre; riyazet (askete), insan yaradılışından ham, kaba sevk-i tabileri söküp atmaya yönelen, günün her dakikasına -ibadet niyetiyle de olsa- hakkını veren, metodik bir nefis murakabesi, rasyonel yaşama biçiminin bir çeşit prototipidir[264].

Çoğu dinlerin saf değeri dünyayı reddetmez; dünya ve ahiret dengesini gözetir. Ancak, bu denge zamanla ihmal edilerek bozulur. Bir kaç istisna dışında peygamberli ya da peygambersiz bütün gelişmiş dinler, başlangıçta kutsal değerleriyle (dogması) bu dünyanın somut nimetlerine işaret etmiştir. Yalnızca din üstatları (asketikler ve keşişler, sufiler ve dervişler) bu dünyanın sağlık, refah, uzun ömür gibi somut nimetlerine kıyasla "öbür dünyaya ait" şeylerle uğraşı-

263 Aktaran Duran, s.49.

264 Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s.48.

yorlardı. Kaldı ki; öbür dünyaya ait bu kutsal değerler, yalnızca öte-dünyanın değerleri değildi[265]. Çünkü, öbür dünya bu dünyadaki tavra göre belirlenmektedir. İnsanın, Tanrı katında kendini ispatlamasının (samimiyetini göstermesinin) yolu dünyada göstereceği performansa bağlıdır. Nitekim, dünya ahiretin mezrası değil midir? Püritenlerde kişinin kendini (bir iş adamı olarak) kanıtlamış olmasının verdiği ilahî huzur hâli, bu asketik dinin (Protestanlığın) kutsal değerleri arasında psikolojik bakımdan temel amaçtı[266].

Kurtuluşçu dinlerin en önemli iki kavramı "yeniden doğuş" ve "kurtuluş" tur. Kişi vecd (istiğrak) halinde yeni bir ruhu geçici olarak kazanıyor; fakat, planlı ve yöntemli bir asketizm ile yeni bir ruha sürekli sahip olabiliyordu.

Her dinin yeni doğuş hâli, o dini benimsemekte en önde gelen tabakanın karakterine uygundur. Her toplumsal tabakanın kendini ispatlama düzlemi de az - çok farklıdır. Kahraman ruhlu şövalyelerin, yöneticilerin, ekonomik tedarik sınıflarının, örgütlenmiş bir hiyerokrasinin veya kibar aydın tabakalarının dinde kendini ispatlama tarzları birbirinden farklıdır[267].

Weber'e göre; bütün siyasal bürokrasiler (yönetici sınıf), dinsel görevleri yurttaşların ve statü gruplarının resmi ve toplumsal yükümlülüklerinden ibaret görme eğilimine sahiptir. Bürokrasilerin belirleyici olduğu yerlerde dinler, kuralcı ve şekilci bir karaktere bürünür. Şövalye ruhlu savaşçılar tabakası için doğal olan, tümüyle dünyevi çıkarları kollamak ve her türlü "mistisizm" den uzak kalmaktır. Hiyerokrasi profesyonel biçimde ruhların tedavisine yönelirken, köylüler dinin pratiklerini büyüye boğarlar. Zanaatkar, tüccar, evde üretimi örgütleyen girişimcilerin (burjuvayı oluşturan

---

[265] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s.237.
[266] Aydın, s.49.
[267] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s.241.

kesim) davranışlarında ise *pratik akılcılık* ortak eğilimdir. Bu tabaka, hayatları nispeten doğaya bağımlı olmadığından bir ahlâki ve rasyonel hayat düzenini kurma imkânına sahiptir. Nitekim, rasyonel hayatın zıddı olan geleneğin zincirini kırabilecek istidada sahip olanlar bu tabakadır. Fakat, bunu başarabilmek biraz da referans alınan dinin niteliğine bağlıdır. Bu bağlamda dinler *model* ve *misyonerlik* dinleri olmak üzere iki genel tipe ayrılır[268]:

Model dinler kurtuluş yolunu, örnek bir hayat sürmek ve genellikle tefekkürcü ve hareketsiz coşku içinde yaşamakta ararlar. Misyonerlik dinleri* ise emirlerini dünyaya bir Tanrı adına tebliğ ederler. Doğal olarak bu emirler, ahlâkidir ve çok kez de aktif bir asketizmi içerir. Misyonerlik dinlerinde müminler, kendilerini ilahi güçten bir parça olarak değil, Tanrı' nın aleti olarak görürler. Zerdüşt dini soylu ve köylülere, İslâmiyet ise mücahitlere yönelmişti. Bu iki din aslında Musevilik ve ilk Hıristiyanlık öğretileri gibi aktif karakterlidir. Budizm, Taoizm, Neo-Pisagorculuk, Gnostisizm ve Sufizm propagandaları ise aktif değildir. Oysa, misyonerlik dinlerinin bazı emirleri kesinlikle iş ve meslek tabanlarına dayanmıştır[269].

Serbest iş yapan kentli tabakaların güçlü olduğu, kast bölünmeleri ve tabu bağlarının olmadığı şartlar misyonerlik dinleri için münbit ortamlar olmuştur. Bu ortamda tercih edilen dinsel tavır, kibar aydın tabakalarının etkilediği dinlerde en yüksek değer olan Tanrı' dan bir parça olmak ya da benliğini Tanrı' ya teslim etmek yerine, aktif bir asketizme ve Tanrı'nın *gereci* olma fikriyle beslenen, onun da arzuladığı bir *çalışma* ya dönüşebilmiştir. Batı' da aktif as-

---

[268] Weber, s.243.

* Mesajını her tarafa, herkese yaymaya çalışan dinlere misyonerlik dinleri denir. Misyoner dinler: Hıristiyanlık, İslâm ve Budizm' dir (Tümer, s. 209).

[269] Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s.244.

ketizm, daima tefekkürcü mistizm ve orgiastik ve hareketsiz vecde üstün gelmiştir[270].

Bir din *doktrin*inin özerkliği vardır. Meselâ, Kalvinistler' in "alınyazısı" inancı.. Akılcı dinlerin pragmatizmi, belli ortamlarda pratik bir yaşam biçiminin kabul edilmesinde çok etkili olmuştur. Nerede yaşam biçiminin yönü tümüyle rasyonalize edilmişse, bu kesinlikle rasyonalizasyonun yöneldiği yüksek değerlerin eseri olmuştur. O halde; değer yargılarını ve tutumları belirleyen dindir. Fakat, dinsel yargılar, ahlâki bir rasyonalizasyon yapabildiği sürece etkili olurlar ve çok kere de kesin sonuç verirler[271].

İnsanlar dinsel beceri bakımından farklı kabiliyetlerde yaratılmışlardır. Bu gerçek, en katı ifadesiyle Kalvinistler' in alınyazısı doktrinindeki *Tanrı lûtfünün seçiciliği* düşüncesinde yer bulur. Herkes şamanlar, keşişler ve asketikler gibi olamaz. Böyle koyu dindarlık toplumda *statü tabakalaşması* yaratır. Sonuçta kitlenin dini (halk dini) ile din seçkinlerinin dini (seçkinci din) arasında bir farklılık ortaya çıkar[272]. Bu konuda başka ayrım da resmi din ile din ustalarının (tasavvuf) dini arasındaki ayrımdır.

Bir toplumda kurumsal dini temsil eden din adamı ve uzmanları ile halk dinini temsil eden din ustaları arasında doğal bir gerilim vardır. Kilise ile asketikler; ulema ile dervişler arasındaki gerilim gibi..

Din ustaları, kitlelerin manevi ve maddi desteğini sağlamak ve sürdürebilmek için, isteklerini günlük hayatın elverdiği dinselliğe uydurmak zorunda kalmışlardır. Bu eylem ise dinin kitabilik ve aslından nispeten uzaklaşmayı getirir. Din ustalarının kitabi dinden verdikleri ödünün niteliği, dinin

---

[270] Weber, s.244.
[271] Weber, s.245.
[272] Weber, s.245.

günlük hayatı nasıl etkilediği açısından çok önemlidir. Meselâ, doğu dinlerinin ustaları, kitlelerin büyüsel bir gelenek içinde saplanıp kalmasına rıza göstermişlerci[273].

Din ustalarının iktisat ahlâkı üzerindeki etkisi çok büyüktür. Ustaların yaydığı dinler genellikle "model" ve "pratik" dinlerdir. Faka:, din ustalarının iktisat ahlâkını etkilemesini sınırlayan ve yönlendiren iki şart vardır[274].

Din ustalarının tabi olduğu din model din ise toplumsal ahlâk rasyonelleşip verim üretemez. Çünkü, tefekkürcü ve coşkucu dinler ekonomik hayata iyi gözle bakmazlar. Mistik ve coşkucu haller kişiyi günlük hayat ve onun gereklerinden uzaklaştırır. Bu bağlamda, din ile dünya ve günlük hayat; din ustalarının yaşadığı dinle halkın yaşadığı din; din ustaları ile kitle arasında hiç bir köprü kurulamaz. Bu durumda ustaların yaşadığı din, büyük kitlenin gündelik hayatını yönlendiren değer ve davranışlarına sirayet edemez[275]. Weber bu karşıtlığı, *mistizm* (tasavvuf) veya *pasif riyazet* olarak ele almıştır.

Dinsel yeterliğe sahip ustaların, bu dünyadaki hayatı bir Tanrı'nın iradesine göre şekillendirmeye çalışan asketik bir tarikat halinde birleştikleri yerlerde -mistizmden- farklı gelişmeler görülmüştür. Bu olguyu *aktif riyazet* olarak isimlendirmek mümkündür.

Aktif riyazetin kendiliğinden gerçekleşebilmesi için iki şey gerekir: Birincisi; yüce ve kutsal değer, mistik (mistik) nitelikte olmamalıdır. Sonsuza kadar var olabilecek dünya üstü bir varlıkla birleşmeyi öngörmemeli, kendinden geçmekle ulaşılacak mistik bir birlik halini gerçekleştirmemelidir. İkincisi; bir inanç sistemi ayinsel olmamalı; sırf

---

273 Weber, s.246.
274 Weber, s.246.
275 Weber, s.247.

büyüsel işlemlere ve salt ruhani türden ibadetlere dayanmamalıdır. Çünkü, bunlar bir bütün halinde algılanması gerekli hayatı; yalın biçimlere indirger, soyutlar ve göreceleştirirler[276].

Bu dünyadaki hayatı bir tanrının iradesine göre şekillendirmeye çalışan dinsel yeterliğe sahip ustaların asketik bir tarikat halinde birleştikleri yerlerde mistizmden farklı gelişmeler görülmüştür:

Din ustaları etkin bir asketik tarikat haline gelmekle iki şeyi başardılar: Dünyanın büyüsünü kaybetmesi ve dünyadan koparak kurtulma yolunun kapanması. Kurtuluş yolu tasavvufi bir dünyadan kopma olmaktan çıkartılarak, aktif bir asketik dünya mesaisine çevrildi. Yeryüzünün her yanında bulunabilen küçük akılcı mezhepleri saymazsak, bu başarı yalnız Batı' lı ve asketik Protestanlık' ın kilise ve tarikat örgütlerine aittir. Batı'lı dinlerin çok farklı ve tamamen tarihsel olarak belirlenmiş yazgılarının da bunda yardımı oldu. Kısmen sosyal çevre, özellikle böyle bir dinin gelişmesinde etkili olan tabaka, kısmen de -ve en az bunun kadar- Hıristiyanlığın iç yapısı da rol oynadı[277]

Dinler, kuruluşları itibariyle dünya ve öte-dünya mutluluğunu vaat ederler. Dinlerin bir kısmı dünyayı maddi varlığı ile toptan inkâr etmesine karşılık, diğer kısım insanın yalnızca dünya ile olan bağ ve ilişki biçimine eleştirel kalır.

Birinci kısım insanlara göre; dünya, kötü ve nefrete layıktır; dünya ve onun değerleri (umurları) insanları günaha sokan ve Tanrı' dan uzaklaştıran unsurlardır. Bu anlayışla, dünyadan kaçmak adıyla aslında dünyanın meydan okumasına karşı gizli bir boyun eğmek, kendini onun insafına terk etmek söz konusudur. Buna uygun davranış,

---

[276] Weber. s.247.
[277] Weber, s.248.

dünyanın iyiliklerine de kötülüklerine de rıza, kabul, kaderine teslimdir. Teslimiyetçi ve tevekkülcü olan bu zihniyete *mistizm* denir[278].

1) Mistizm ve Aktif Riyazet*

Mistizm ve aktif riyazet (asketizm) olgularının daha geniş açıklanmasında yarar vardır.

Aktif asketikler dünyaya getirdikleri yorum ve aldıkları tavırlar ile mistiklerden ayrılırlar. Aslı itibariyle mistizm ve riyazetin (asketizm) her ikisi de dünyayı eleştirir. Fakat, aktif asketik dünyanın bizzat kendisine değil ona olan *ilgi*nin niteliğine eleştirel kalır[279]. Çünkü, dünya dinsel açıdan ne kadar aşağı ve günahla yüklü bir gemi de olsa, insanın Tanrı' nın iradesine göre öte-dünyadaki konumu, bu dünyadaki yaşama pratiğine ve dindarca performansına bağlı olarak tecelli eder. Aktif riyazet gurur ve güzellik, çılgınlık ve rüya, sırf dünyevi iktidar, dünyadaki kahramanlık gibi gafletlerden ötürü dünyayı tahkir ve tezyif eder. Neticede, aktif asketizm böyle değerleri Tanrı' nın hükümranlığının rakipleri (şirk) sayarak reddetti. Ancak, tam da bu ret yüzünden içe-dönük tefekkürcülük gibi dünyadan kaçmadı. Tersine, dünyayı Tanrı' nın buyruklarına göre rasyonalize etmek istedi[280].

Aktif asketizmde müminler, Tanrı' nın emirlerini eyleme dönüştüren Tanrı' nın *alet*leridir. Mistizmde ise amaç, düşünce yoluyla kutsal varlıktan bir parça olmaktır. Mistizmde amaç eylem değil oluştur; birey ise ilahi gücün aleti değil *kab*ıdır[281].

---

278 Weber, s.248.

*Geniş bilgi için bkz. (Weber, **Economy and Society**, s.541-544).

279 Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s.33.

280 Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 248.

281 Weber, s.248.

Weber' e göre; mistizm ve aktif riyazeti birbirinden ayıran iki kriter vardır: *Dünya içi asketizm* (dünyevi çilecilik) ve *dünya dışı asketizm*. Asketizm, dünya içi ise (ya da dünyaya yönelik) aktif riyazet; eğer ahirete yönelik ise mistizm olarak tecessüm eder[282].

Mistiklere göre; eylem, öbür dünyaya ait iman halini tehlikeye düşürür. Aktif asketizmde ise işlem alanı dünya içerisidir; akılcı aktif asketizm, dünyaya sahip çıkarken, orada vahşi ve zalim ne varsa, dünyevi bir *iş*le uğraşarak, ehlileştirmeye çalışır (*dünya içi asketizm*). Bu bağlamda, asketizm ile dünyadan kaçışın (tefekkür yoluyla dünyadan kaçış) tüm sonuçlarını benimseyen bir mistizm arasında köklü bir karşıtlık vardır. Yine de bunlar her zaman saf halde bulunmazlar: Bazen sentez oluşturabilir; ve hatta bazen aksi bir yönelimle ters bir karaktere bürünebilirler[283].

Eğer aktif asketizm kulların kendi benliklerindeki zalimliği yenmek ve yok etmekle uğraşırsa, mistizmden farkı kalmaz. Çünkü, asket dünyanın düzenine ilişkin hiç bir eylemde bulunmaz (*asketizm yoluyla dünyadan kaçış*). Böylelikle aktif asketizm, dış görünüşte, tefekkür yoluyla dünyadan kaçışa çok yaklaşır[284].

Tefekkürcü mistik, dünyadan kaçması gerektiği sonucuna varmaz ve dünya içi asketizmdeki gibi, dünya düzeni içinde kalırsa aktif asketizmin dünyevi meyvelerini verebilir. Weber buna; *dünya içi mistizm* demektedir[285]. Buna örnek, Osmanlı' nın kuruluşunda da aktif rol oynayan müslüman dervişlerdir.

Sonuçta; mistizm ve aktif asketizm karşıtlığı, uygulamada tamamen yok olabilir ve kurtuluş arayışında iki türün kimi bileşimleri ortaya çıkabilir.

282Aron, s.378.

283Weber, **Sosyoloji Yazıları**, s. 280.

284Weber, s.281.

285Weber. s.282.

2) Mistizm ve Aktif Riyazetin Örnekleri

Hint dindarlığı, Çin örneğine aykırı bir şekilde dünyayı hem teorik, hem de pratik olarak ve en aşırı biçimde inkâr eden dini ahlâk sistemlerinin beşiği olmuştur. Nitekim keşişlik, asketik ve tefekkürcü sistemler ilk olarak Hindistan' da doğmuş ve orada gelişmiştir[286]. Yahudilik mistizmi geliştirmiştir; ama, Batılı tipte bir asketizmi hemen hiç işlememiştir. Başlangıçtaki İslamiyet de açıkça mistizmi reddetmiştir. Bu dinlerdeki derviş inançları, dünya üstü Tanrı ve yaratana bağlılık anlayışından çok başka kaynaklardan doğmuştur[287].

Püriten mezhepleri dünya içi asketizmin mutlak öncüleridir. Dahası bunlar, evrenselci Katolik Kilisesi' ne iradenin uygulanmasındaki zorlayıcılığına karşı getirilmiş en tutarlı ve bir anlamda tek tutarlı antitezdir. Protestan (püriten) mezhepler, kişinin en güçlü bireysel çıkar olan toplum içinde saygınlık kazanma eğilimini, iyi hasletleri geliştirme işinin hizmetine vermişti. Bireysel güdüler ve kişisel öz çıkarlar bütün sonuçlarıyla birlikte, burjuva Protestan Ahlâkı'nın korunmasının ve yayılmasının hizmetine verilmişti. Protestan Ahlâk sisteminin bu kadar derinlere işlemiş olmasının ve güçlü etkisinin mutlak nedeni de budur[288].

Luther, her ne kadar Protestan dönüşümün öncüsüyse de çoğu noktalardan -Aktif Asketik bir- püriten değildir; çünkü, onun öğretisi birçok açıdan asketizmi dışlamaktadır. Lutheryen öğretide, dini yaşama mistik kültür egemendir[289].

---

286 Weber, s.280.
287 Weber, s.280.
288 Weber, s.275.
289 Weber, **Protestan Ahlak**.., s.90.

f. Aktif Riyazetin Toplumsallaşması

Aktif riyazet metodik yaşama stili olarak manastırlarda rahiplere mahsus bir yaşantı tarzı iken, zamanla toplumsal hayata sirayet ederek toplumsal bir nitelik halini aldı. Aktif riyazetin toplumsallaşması Protestanlık mezheplerinin ortaya çıkışıyla paralellik arz eder[290].

Katoliklik, dinin toplumsallaşmasına izin vermeyerek günah çıkarmayı tekeline almış ve katı alt-üst sınıfa ayrılarak din aristokrasisini oluşturmuştu. Başlangıçta, aktif riyazet de dışarıya sıkı sıkıya kapalı manastır hücrelerinde yalnızca seçkin bir çevreye (virtues) has bir yaşayış tarzı olduğu doğrudur[291]. Fakat, dinin toplumsallaşmasının önündeki dini aristokrasi Luther' in başlattığı reformlarla ortadan kalkmıştır. Reformasyon hareketinin yaygınlaşmasıyla önceleri sadece virtues sınıfın (dini seçkinler) ahlâkî kodları olan riyazi ve disiplinli yaşantı bu defa kitlenin ahlâki kodlarıyla özdeşleşmeye başladı. Daha önceleri ahirete yönelik olarak başvurulan aktif riyazet, zamanla yön ve içerik değiştirerek dünyaya yönelen bir yaşantı tarzı haline geldi. Sonuçta, asketik Protestanlığın ahlâki değer ve pratikleri toplum katmanlarında yaygınlaştı. Dini yaşantı açısından insanlar manastırdan kurtulmuş; herkes kendi hayatının rahibi olmuştu[292].

Bu asketik idealin önemli transformasyonu, asketik Protestan topraklarda gerçekleşmişti. Özellikle, Amerika' daki gelişmeler göz alıcıdır. Weber' e göre; riyazet, yalnızca Batı' daki manastırlardan başlayarak aktif - rasyonel bir yaşama metodu haline gelmişti. Ve bu metodun dünya içine aktarılmasına ancak Protestanlığın bilinen dalları ile Batı şahit olmuştu.

---

290 Duran, s.50.

291 Ülgener, **Zihniyet ve Din**, s.40.

292 Weber, **General Economic History**, ss.365-366; Özel, s.65.

İktisadî hayattaki metodik yaşantının en ciddi etkisi ve yansıması, maliyet minimizasyonu ve kâr maximizasyonunda olmuştur. Müteşebbis birim maliyetin en düşük düzeyde gerçekleşmesi için gerekli tüm çalışmaları yapmış; bu alanda matematikten ileri derecede yararlanmıştır. Hatta hesaplarını sıfır değere yaklaştırmaya çalışmıştır. Nitekim, *Marjinalizm* hareketi bu ruhun tipik bir yansımasından başka bir şey değildir. Aynı şekilde bu gün yaklaşık tüm dünyada iktisat fakültelerinde temel ders olarak okutulan mikro ekonomi doğrudan doğruya söz konusu zihniyetin bilimselleşmiş bir şeklidir[293].

[293] Duran, s.51.

Sonuç

Max Weber, Batı iktisadî gelişmesini belirleyen faktörlerin ne olduğu hususundaki düşünceleriyle iktisat tarihine önemli bir katkıda bulunmuştur. Weber, Batı uygarlığını çözümlemek için kapitalizmin; kapitalizmin anlaşılması için ise kapitalist insan ve iktisat zihniyetinin bilinmesi gerektiğini söyler. O, iktisadî gelişmeyi insan tipine ve onun zihniyet yapısına bağlayan görüşleriyle bir çığır açmıştır. Onun İktisat tarihindeki şöhreti de buradan gelmektedir.

Weber' in *Protestan Ethik* adlı çalışması, bir bakıma bütün medeniyet hadiselerini ekonomik temele bağlayan materyalist teoriye karşı cevap niteliği taşır. Ona göre; ekonomik teşkilatlanmadan önce ideolojik sebepler gelir ve onun şartlarını hazırlar. Kapitalizmin ruhu Protestanlığın ruhudur; onun davranış kuralları ve pratik ahlâkıdır. İktisadî yaşayış, her yer ve dönemde yalnız dış verilerin bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Öyle olsaydı, kapitalizmin başlangıç ve maddi şartlarının ortaya çıktığı yerlerde Modern Kapitalizm'in gelişmesi gerekirdi. Ama gelişmedi; çünkü, kapitalizmin ruhu olan Protestan Ahlâk eksikti.

Weber'in, genel yaklaşımına rağmen, tarihi maddeciliğe karşı sosyal etkilenmeyi tam tersine çevirerek olup biten her şeyi fikir (idea) tarafına kaydırdığı iddiası ise bir yanılgıdır. Tam da Marx' ın tek sebepli determinist yaklaşımına uygun şekilde "Kapitalizmi din (zihniyet) belirlemiştir" şeklindeki bir hipotez, her şeyden önce Weber' in metodolojik tutumuyla çelişir. Şu kadar ki; Weber, kendi metodolojisine uygun olarak; iktisadî gelişmeyi belirleyen faktörler arasından materyalistlerin inkar ettikleri zihniyet faktörünü diğerleri arasından seçip, bütün ayrıntısıyla saflaştırarak (ideal-tip) gözler önüne sermek istemişti. O, insanların inanç sisteminin belirli bir anda ekonomik sistem tarafından yönetilmesi gibi, ekonomik tutumlarının da inanç sistemleri tarafından yönetilebileceğini göstermek istemişti. Weber' in yaptığı; "alt yapı" ve "üst yapı" arasındaki "karşılıklı ilişkiyi (Wechselwirkung)" vurgulamaktır.

Kapitalist iktisadî gelişmenin Protestan Ahlâk motivasyonuyla ortaya çıktığı doğrudur. Fakat, kapitalist iktisadî gelişme bir kez gerçekleştikten sonra, kapitalizm ile din arasındaki motivasyonun yönü tam tersine dönerek, Protestanlık belirleyen değil belirlenen konumuna düşer. Artık kapitalizmin dini motivasyona ihtiyacı kalmaz; makine gibi bir kere yapıldıktan sonra kendi kendine işler. Weber, dinin belirleyen konumdan dramatik bir şekilde belirlenir konuma düşmesi olgusunu "dünyanın büyüsünün bozulması" ya da -Nietsche' den iktibas ettiği tabirle- "dünyanın tatsızlaşması" olarak nitelemiştir.

Rostow' a göre; iktisadî gelişme (kalkınma), milli gelirdeki tasarruf oranının % 5' den % 10' a çıkmasına bağlı olarak kısa bir sürede ortaya çıkan ve fert başına düşen milli gelirdeki artıştır. Rostow, bütün bu niceliklerin sonuç vermesini burjuvanın ortaya çıkmasına bağlamasıyla Weber ile örtüşmektedir. Fakat, Weber Rostow' dan farklı olarak;

iktisadî gelişmeyi, insan zihniyetindeki değişmeye paralel olarak uzun bir sürecin sonunda ortaya çıkan, yalnızca ekonominin değil toplumun her yönden transformasyonu olarak tanımlamıştır.

Toynbee' nin tezi, Schumpeter ile başlayan ve "müteşebbis" e önem veren çalışmaların tamamlanması sayılabilir. Toynbee' e göre; her toplumsal olay *meydan okuma-cevap verme* tezi ile açıklanabilir. Toynbee, *yaratıcı azınlığa* ve onun niteliklerine verdiği önemle Weber ile çelişmez. Ancak, her toplumsal olay gibi kapitalist iktisadî gelişmeyi objektif-genel geçer kanunlara bağlayan tarihsel determinist yaklaşımıyla Weber ile çelişmektedir. Weber'e göre; kapitalist iktisadî gelişme özgün bir niteliğe (Protestanlığa) bağlı olarak tarihte bir kere ve bir yerde ortaya çıkmıştır.

Weber' e göre; Endüstriyel Kapitalizm'in ortaya çıkışının tamamlayıcı ve zorunlu olmak üzere iki temel şartı vardır. Tamamlayıcı şartlar kapitalizm bütününün organlarıdır; kısaca vücududur. Zorunlu şart ise bu vücudun ruhudur. Modern Endüstriyel Kapitalizm'e asıl rengini veren ve onu benzerlerinden ayırıp özgünleştiren ruh, Protestan Ahlâk'tır. Protestan Ahlâk, Endüstriyel Kapitalizmin olmazsa olmaz şartıdır.

Kapitalizmin belli başlı dört tamamlayıcı şartından bahsedilebilir. Bunlar: Burjuva sınıfının ortaya çıkması, kentleşme, endüstriyel teknolojinin gelişmesi ve rasyonel hukuktur. Bunların arasından, diğer düşünürlerin de işaret ettiği, burjuva sınıfının ortaya çıkması ve kentleşme çok önemlidir. Çünkü, bu tamamlayıcı şartlar kapitalizmin zorunlu şartı ve onun ruhu olan Protestan Ahlâkı şenlendirip hayatlandıran toprak kabilindendir. Weber, diğer düşünürlerden farklı olarak burjuvanın nasıl ortaya çıktığını açıklamıştır.

Weber' e göre; Avrupa kapitalizminin temel karakteristiğinden biri olan özerk kentlerin oluşumunda -zanaatkârla küçük tüccar gibi- belirli statü gruplarının oluşturduğu kente ait dindarlık yatar. Bununla Weber, statü grupları ile dinsel inanç ve eylem tipleri arasındaki yakınlaşmayı göstermek istemiştir. Binaenaleyh, Protestan dogmayı ve onun pratik ahlâkı olan Protestan Ahlâkı kavramak için kentleri oluşturan statü - zanaatkâr ve küçük tüccar - grup yapılarını anlamak gerekir.

Weber' e göre; tamamlayıcı koşullar tek başlarına bir anlam ifade etmezler; fakat, kapitalizmin maddi vücudunu meydana getirdikleri için gereklidirler. Vücudu canlandıran ve ona karakteristiğini veren, ruhtur.

Weber, kapitalist iktisadî gelişmeyi-tamamlayıcı şartlarla birlikte- Protestan Ahlâk'ın belirlediği şeklindeki hipotezini üç açıdan ispatlamaya çalışır. Birincisi; Hıristiyan toplumlarda Protestan olanların sosyal ve ekonomik konumları diğerlerine (Katolik ve Ortodokslara) nispeten daha iyi durumdadır. İkincisi; diğer uygarlık dinlerinin Protestan espri taşımamaları ile bunlarda modern kapitalist iktisadî gelişmesinin ortaya çıkmaması arasında pozitif bağıntı vardır. Üçüncüsü ise Protestan anlayış ile kapitalist rasyonel ahlak arasında anlamsal bir ilişki vardır. Weber, bu delillerden özellikle üçüncüsü üzerinde odaklaşmıştır.

Weber' e göre; Batı' nın ayırt edici özeliği rasyonalitedir. Rasyonalizm, kapitalizme giden yolların mimarıdır. Protestanlık genel olarak toplum hayatını, özel olarak iktisadî hayatı rasyonelleştirmesi ile Modern Kapitalizme yol açmıştır. Weber' e göre; ilk metodik ve disiplinli yaşantı dini ortamlarda başlamıştır. Bu ortamlara en tipik örnek Manastırlar'dır. Batı Orta Çağı' nda rahipler metodik olarak yaşayan tek örgüttür. Bunlar metodik olarak çalışırlar ve amaçlarına rasyonel araçlarla ulaşmaya gayret ederlerdi.

Metodik yaşantının dini bazını "aktif riyazet" oluşturmaktadır. Yıllar yılı hayatın riyazi (asketik) bir şekilde sürüp gitmesi rasyonel-metodik hayatın nefislerde yapısallaşması ve kurumlaşmasına neden olmakta; artık, savruk ve sorumsuz yaşantı kişinin hayatında son derece "marjinal" kalmaktaydı.

Aktif riyazet veya metodik yaşama biçimi ilk olarak manastırlarda rahiplere mahsus bir hayat tarzı iken, zamanla yaygınlaşıp topluma mal oldu (toplumsallaştı). Aktif riyazetin toplumsallaşması Reformasyon ile gelen Protestanlık mezhebinin ortaya çıkışıyla paralellik arz eder. Protestanlık öncesi dini düşüncede servet, insanı Tanrı 'dan uzaklaştıran bir kirdi. Protestanlık ve özellikle B. Franklin' in yeni yaklaşımıyla servetin bir "kir" değil, aksine Allah' a yaklaştıran bir araç olduğu yaklaşımı yaygınlaştı.

Reformasyon hareketinin yaygınlaşmasıyla önceleri sadece virtues (seçkin-havas) sınıfın (din adamı ve ruhanilerin) ahlâkî kodları olan riyazi ve disiplinli yaşantı bu defa kitlenin ahlâki kodlarıyla özdeşleşmeye başladı. Daha önceleri ahirete yönelik olarak başvurulan aktif riyazet, zamanla yön ve içerik değiştirerek dünyaya yönelen bir yaşantı tarzı haline geldi. Çünkü, "Asketik Protestan dogma" uygun bir ahlâkî davranış yaratarak toplum katmanlarına yayılmıştı. Dini yaşantı açısından insanlar manastırdan kurtulmuş, herkes kendi hayatının rahibi olmuştu.

Reformasyon, iktisadî hayatı rasyonelleştirerek Protestan İktisat Ahlâkı'nı burjuva orta sınıfının ahlâkıyla özdeşleştirip kapitalist zihniyeti doğurmuştur. Asketik Hıristiyanlığın, iktisadî gelişme için gerekli güdüleri temin etmesiyle Modern Kapitalizm ortaya çıkmıştır. Bu sonucu yalnızca Batı' ya ve modern zamana özel kılan şey aktif riyazet (asketizm) dir.

Dinler, aktif asketezimle uygun olup olmamaları açısından *Model* ve *Misyonerlik Dinleri* olarak iki genel tipe ayrılır. Model dinler, kurtuluş yolunu örnek bir hayat sürmek ve genellikle tefekkürcü ve hareketsiz coşku içinde yaşamakta ararken; misyonerlik dinleri ise emirlerini dünyaya bir Tanrı adına tebliğ ederler. Misyonerlik dinlerinin emirleri ahlâkidir ve çok kez de aktif bir asketizmi içerir. Misyonerlik dinlerinde müminler kendilerini ilahi güçten bir parça değil, Tanrı'nın aleti (hizmetkârı) olarak görürler.

Weber' e göre; Zerdüşt dini soylulara ve köylülere, İslamiyet ise mücahitlere sesleniyordu. Bu iki din, Musevilik ve ilk Hıristiyan öğretileri gibi başlangıçta aktif karakterliydi. Budizm, Taoizm, Neo-Pisagorculuk, Gnostisizm ve Sufizm inanç sistemleri ise aktif değildi. Oysa misyonerlik dinlerinin bazı emirleri, kesinlikle iş ve meslek tabanlarına dayanıyordu.

Batı' da aktif asketizm, daima tefekkürcü mistizm ve orgiastik ve hareketsiz vecde üstün gelmiştir. Aktif asketizmin yalnız serbest meslek ve tüccarlarla sınırlı kaldığı anlaşılmasın. Kısaca burjuva da denen bu sınıf aktif asketizmin öncüsüydü. Fakat, dinin saf değerinin pratik ahlâk için önemli olmadığı da bilinmelidir. Önemli olan, dinlerin iktisat ahlâkıdır.

İktisat ahlâkı terimi, dinlerin psikolojik ve pragmatist temellerindeki eylem içgüdüsüne işaret eder. Dinin, dogma ve teori yanından çok kişilerin pratik eylem ve davranışlarına yön vermesi iktisat ahlâkını belirler. Din kitaplarının kalıplaşmış dogma ve doktrinleri iktisadî ahlâkın kendisi olmayıp, o yolda olsa olsa bilgi edinmemize yarayan kaynaklardır. Binaenaleyh; iktisat ahlâkı açısından dinin genel olarak iki konumu dikkate alınmalıdır.

Birinci konum; din teorik ve doktriner yanından çok büyük kütlenin günlük tavır ve davranışlarını yönlendirmede etkili olmalıdır. İkinci konum; din, dağınık ve küçük gruplardan çok geniş toplum kütlesini temsil ediyor olmalıdır. Yalnızca dinin virtuose (seçkin) çevresinde yankılanan teorik tartışmalar kütle ahlâkı ile yakından ilişkili değildir. Bunu ifade etmek amacıyla Weber, din ustalarının yaşadığı *"virtause (elit-seçkinci) din"* ile basit halkın yaşadığı *"volk (halk) din"* arasında bir ayrım yapmıştır.

İktisat ahlâkının şekillenmesinde din ustalarının da etkisi unutulmamalıdır. Weber' e göre; resmi dini temsil eden (Batı' da kilise-Osmanlı'da ulema ve medrese) kurum ve din adamları ile din ustaları arasında doğal bir gerginlik vardır. Din ustaları, kitlelerin manevi ve maddi desteğini sağlamak ve sürdürmek için, kitlenin isteklerini günlük hayatın elverdiği dinselliğe uydurmak zorunda kalmışlardır. Bu ödünlerin niteliği ise günlük hayatı nasıl etkilediği açısından önemlidir. Doğulu dinlerde din ustaları (derviş ve tarikatlar), kitlelerin büyüsel bir gelenek içinde saplanıp kalmasına rıza göstermişlerdi. Ustaların yaydığı dinler genel olarak "model" ve pratik dinlerdir. Ki, bu nitelikteki dinler Protestan İktisat Ahlâkı 'nın oluşmasında olumlu etkide bulunmazlar. Din ustalarının iktisat ahlâkını etkilemelerini sınırlayan ve yönlendiren iki şart vardır.

Din ustaları eğer model dine tabi iseler yaşayan ahlâk rasyonelleşip verim üretemez: Çünkü, model din grubunda yer alan tefekkürcü ve coşkucu dinler, ekonomik hayata iyi gözle bakmazlar. Bu grup dinlerin telkin ettiği mistik ve coşkucu haller kişiyi günlük hayat ve onun gereklerinden uzaklaştırır. Bu olgu, *mistizm* (tasavvuf) veya *pasif riyazet* olarak adlandırılmaktadır.

Mistik ve pasif riyazetçi dinlerin iktisat ahlâkı aktif riyazet temeline dayanmadığı ve dünya içinde kalmayı amaçlamadığı için Protestan Ahlâk ortaya çıkmaz. Bu tip dinlerde din ile dünya, din ustalarının yaşadığı (havas-seçkinci) dinle halkın yaşadığı (halk) din arasında hiç bir köprü kurulmaz. Çünkü, din din adamlarına; dünya ise dünya ehline aittir. Böyle bir durumda din, kütlenin değer yargılarına sirayet edemez.

Din ustalarının bu dünyadaki hayatı bir Tanrı 'nın iradesine göre şekillendirmeye çalışan asketik bir tarikat halinde birleştikleri yerlerde mistizmden farklı gelişmeler görülmüştür. Bu olguya tarif etmek üzere, *aktif riyazet* terimini kullanmaktayız. Weber, Batı iktisadî gelişmesini bu terimle açıklar.

Aktif asketikler dünyaya getirdikleri yorum ve aldıkları tavır ile mistiklerden ayrılırlar. Esasen, mistizm ve riyazet her ikisi de dünyayı reddeder. Fakat, asketik din, dünyanın bizzat kendisine değil ona olan *ilgi*nin niteliğine eleştirel kalır: Eğer dünya, kurtuluşa götürecek bir araç olarak görülüyorsa olumlanır; aksi takdirde reddedilir.

Weber, Aktif asketizm ve pasif asketizm (veya mistizm) ayırmak üzere iki kavrama başvurur: *Dünya içi asketizm* (dünyevi çilecilik) ve *dünya-dışı asketizm*. Asketizm eğer dünya içi ya da dünyaya yönelik ise aktif asketizm (riyazet); eğer ahirete yönelik ise pasif asketizm (veya mistizm) söz konusudur. Bu temel yargıya rağmen mistizm ve aktif asketizm karşıtlığı uygulamada tamamen yok olabilir ve kurtuluş arayışında iki türün kimi bileşimleri ortaya çıkabilir.

Eğer aktif asketizm kulların kendi benliklerindeki zalimliği yenmek ve yok etmekle uğraşırsa mistizmden pek farkı kalmayacaktır. Çünkü, dünyanın düzenine ilişkin hiç bir eylemde bulunamaz. Böylelikle aktif asketizm, dış görünüşte tefekkür yoluyla dünyadan kaçışa çok yaklaşır (*asketizm*

yoluyla dünyadan kaçış). Buna karşılık, tefekkürcü mistik dünyadan kaçması gerektiği sonucuna varmaz ve dünya içi asketizmdeki gibi dünya düzeni içinde kalırsa aktif asketizme yaklaşır. Weber buna *dünya-içi mistizm* der. Bu duruma, temelde mistik bir anlayışa sahip Osmanlı' nın kuruluşunda aktif rol oynayan erenleri (dervişleri) örnek vermek mümkündür.

Model dinsel söyleme ve mistik bir anlayışa sahip bir tarikat temelde iktisadî gelişmeyi motive edecek iktisat ahlâkı yaymaz. Fakat, uygulamada bu tarikat fertlerin nefislerini terbiye etmek yerine dünyaya şekil vermek misyonunu üstlenirse kendilerinden beklenmedik bir işlev doğururlar. Buna karşılık misyoner dinsel söylem ve aktif asketik bir anlayışa sahip bir dini hareket (veya cemaat) temelde iktisadî gelişmeyi motive edecek iktisat ahlâkı yayar. Fakat, uygulamada bu dini hareket inancını dünyaya yaymak ve dünyayı şekillendirmek misyonu yerine dünyadan gittikçe tecrit olarak yalnızca kendi nefislerine (onu terbiye etmek için) yönelirlerse kendinden bekleneni veremezler. Bu bağlamda, bir dini hareket ortaya çıktığı gündeki niteliğinden tamamen zıt bir karaktere bürünmüş olabilir. Bu metodoloji Türkiye'deki dinsel modernleşmeyi ve dini hareketleri analiz edip doğru değerlendirmek noktasında çok önem arz etmektedir.

Son demde; Weber, iktisadî olayların anlaşılmasında değerlere önem vermesiyle temayüz etmiştir. Ayrıca, statü grupları ile dinler ve dinlerin pratik eylemleri (ya da iktisat ahlâkı) arasında ilişki kurmasıyla, "seçkinci(elit) din" ve "halk dini" tiplemesiyle iktisat tarihine ve sosyolojiye önemli katkıda bulunmuştur. Weber' in, dinleri toplumun pratik hayatını etkilemelerine göre mistik ve misyoner olarak tasnif etmesi ekseriyetçe yanlış anlaşılmıştır. Bu ayrım saf ve keskin değildir. Weber'e göre; şartların elvermesiyle "mis-

tizm" veya "aktif riyazet", birbirlerinin karakterine bürünebilirler. Nitekim, Osmanlı devletinin manevi kurucuları olarak kabul edilen Yolaçan Dervişler'in (erenler) durumu ancak bu yaklaşımla açıklanabilir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

• AKYÜZ, Müfit ve Nesrin Ertel, **Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü**, 3. b., İstanbul: Dünya Yayınları, 1990.

• ARON, Raymond, **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri,** çev. Korkmaz Alemdar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986.

• BAŞGİL, Ali Fuat, **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, Cilt I, İstanbul: İ. Ü. H. F. Talebe Cemiyeti Yayınları, 1945.

• BAŞGİL, Ali Fuat, **Esas Teşkilat Hukuku**, Cilt II, İstanbul: İ. Ü. H. F. Talebe Cemiyeti Yayınları, 1942.

• BERK, Metin, Fikret Görün ve Selim İlkin (der.), **İktisadî Kalkınma: Seçme Yazıları**, Ankara: ODTÜ Yayını, 1966.

• BOLAY, Süleyman Hayrı, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, Gözden Geçirilmiş 5. b., Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.

• BOTTOMORE, Tom ve Robert Nısbet (derl.), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi,** çevrl. ve derl. Mete Tunçay ve Aydın Uğur, Ankara: Verso Yayınları, 1990.

• BRAUDEL, Fernand, **Maddi Medeniyet ve Kapitalizm,** çev. Mustafa Özel, İstanbul: Ağaç Yayınları, 1991.

• BULAÇ, Ali, **Din ve Modernizm,** 3. b., İstanbul: Beyan Yayınları, 1992.

• CAPRA, Frıtjof, **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası,** çev. Mustafa Armağan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

• DEMİR, Ömer ve Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 2. b., İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993.

• DURAN, Bünyamin, **İktisat Tarihi**, (Yayınlanmamış Ders Notları), Bilecik: Dumlupınar Üniversitesi Bilecik İİBF, 1993.

• ELİBOL, Saadettin, **İnanç ve Kültür**, Ankara: Birlik Yayınları, 1983.

• ERKAL, Mustafa, **Sosyoloji**, Genişletilmiş 8.Basım, İstanbul: Der Yayınları, 1997.

• ERSÖZ, Mehmet, **İktisat Sosyolojisine Başlangıç**, 2.b., İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, No. 385, 1977.

• FUKUYAMA, Francız, **Tarihin Sonu Mu?**, Kayseri: Rey Yayıncılık, (çev. ve yıl belirtilmemiş).

• GIDDENS, Anthony, **Sosyoloji**, çev. Hüseyin Özel-Cemal Güzel, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000.

• GÖKÇE, Birsen, **Toplumsal Bilimlerde Araştırma**, Genişletilmiş 2. Basım, Ankara: Savaş Yayınları, 1992.

• GÜRAN, Teyfik, **İktisat Tarihi**, İstanbul: Damla Ofset, 1990.

• HAMİTOĞULLARI, Beşir, **Çağdaş İktisadî Sistemler: Oluşum ve Değişim Aşamaları İle Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım**, Ankara: Ajans- Türk Matbaacılık Sanayii, (Tarih Belirtilmemiş).

• HATİPOĞLU, Zeyyat, **İktisadî Kalkınma**, İstanbul: Alagöz Yayınları, No. 3, 1967.

• HAZART, Paul, **Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme**, çev. Erol Güngör, İstanbul: Tur Yayınları, 1981.

• HEATON, Herbert, **Avrupa İktisat Tarihi**, Cilt I, çevl. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş, Verso Yayıncılık, (Yayın yeri ve tarihi belirtilmemiş).

• HEATON, Herbert, **Avrupa İktisat Tarihi**, Cilt I, II, çevl. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş, Ankara: Verso Yayıncılık, (Tarih Belirtilmemiş).

• HEINS, Volker, **Max Weber zur Einführung**, Hamburg: Edition SOAK im Junius Verlag, 1990.

• HONIGSHEIM, Paul, **Handwörterbuch Der Sozial Wissenschaften**, Elfter Band, Göttingen: Gustar Fischer Stuttgart/J.C.B. Mohr, Tübingen Vandenhoch Ruprecht, 1984.

• İBN-İ HALDUN, **Mukaddime**, Cilt I, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul: MEB Yayınları, 1991.

• İLKİN, Akın, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, 2. b., İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, No. 384, 1976.

• KAPANİ, Munci, **Politika Bilimine Giriş**, 6. b.,İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1992.

• KAZGAN, Gülten, **İktisadî Düşünceler veya Politik İktisadîn Evrimi**, 5. b., İstanbul: Remzi Kitapevi, 1991.

• KELEŞ, Ruşen, **Kentleşme Politikası**, 5. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi, 2000.

• KOZAK, İ. Erol, **İbn Haldun' a Göre İnsan-Toplum-İktisat**, İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.

• KOENIG, Samuel, **Sosyoloji**, çev. S. Sucu, O. Aykaç, İstanbul: Ütopya Kitapevi, 2000.

• MACRAE, Donald, **Weber**, çev. Nur Vergin, İstanbul: Afa Yayınları, 1985.

• MAGEE, Bryan, **Karl Popper' in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı**, çev. Mete Tunçay, 2.b., İstanbul: Remzi Kitapevi, 1990.

• MERİÇ, Cemil, **Bu Ülke**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

• NİŞANCI, Şükrü, **15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti**, İstanbul: Okumuş Adam Yayınları, 2002.

• ÖZDAMAR, Kazım, **SPSS ile Biyoistatistik**, Güncelleştirilmiş 4. Baskı, Eskişehir: Kaan Kitapevi, 2001.

• ÖZEL, Mustafa, **Kapitalizm ve Din,** İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993.

• ÖZLEM, Doğan, **Max Weber' de Bilim ve Sosyoloji,** 2. Basım, İstanbul: Küyerel Yayınları, 1999.

• POPPER, Karl, **Açık Toplum ve Düşmanları**, Cilt 1, 2. b., çev. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1989.

• POPPER, Karl, **Açık Toplum ve Düşmanları**, Cilt II, 2. b., çev. Harun Rızatepe, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1989.

• RODINSON, Maksime, **İslam ve Kapitalizm,** Gözden Geçirilmiş Yeni Basım, çev. Orhan Suda, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1978.

• ROSENBERG, Nathan ve L. E. Birdzell, Jr., **Batı Nasıl Zengin Oldu,** çev. Erdal Güven, İstanbul: Form Yayınları,1992.

• ROSTOW, W. W., **İktisadî Gelişme Merhaleleri,** çev. Erol Güngör, İstanbul: Sosyal İlimler Kom. Yay., (Tarih belirtilmemiş).

• RUNCIMAN, W.G., (Ed.), **Weber Selections in Translation**, (Almanca'dan İngilizce'ye çev. tr. Eric Matthews), 2.p., Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

• SWINGEWOOD, Alan, **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi,** çev. Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.

• TALAS, Cahit, **Ekonomik Sistemler:** Dayandıkları Düşüncelerle, Ankara: Sevinç Matbaası, 1972.

• TİMUR, Taner, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi, 1994.

• TOYNBEE, Arnold, **Tarih Bilinci,** Cilt I, çev. Murat Belge, İstanbul: e Yayınları, 1975.

• TOYNBEE, Arnold, **Tarih Bilinci,** Cilt II, çev. Murat Belge, İstanbul: Bateş Yayınları, 1978.

• TURNER, Bryan S., **Max Weber ve İslâm**, çev. Yasin Aktay, Ankara: Vadi Yayınları, 1991

• TÜMER, Günay, ve Abdürrahman Küçük, **Dinler Tarihi,** Ankara: Ocak Yayınları, 1988.

• TÜRKDOĞAN, Orhan, **Sanayi Sosyolojisi, Türkiye' nin Sanayileşmesi: Dün - Bugün -Yarın,** ankara: Töre Devlet Yayınevi, 1981.

• ÜLGENER, S. F., **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası,** 3.Baskı, İstanbul: Der Yayınları, 1991.

• ÜLGENER, S. F., **Milli Gelir, İstihdam ve İktisadî Büyüme**, 7. b., İstanbul: Der Yayınları, 1991.

• ÜLGENER, S. F., **Zihniyet ve Din,** İstanbul: Der Yayınları, 1991.

• ÜLGENER, S. F., **Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti**, 1. b., Ankara: Mayaş Yayınları, 1984.

• ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Tarihi Maddeciliğe Reddiye**, Yeniden Gözden Geçirilmiş İlaveli 2. b., İstanbul: İstanbul Kitapevi, 1963.

• WEBER, Max, **Ekonomy and Socıety,** I, (Almanca' dan İngilizce' ye çev. Ephraim Fischoff) Berkeley, Los Angeles, London: University of Califoria Press, 1978.

• WEBER, Max, **Protestan Ahlâk ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Zeynep Aruoba, İstanbul: Hil Yayınları, 1985.

• WEBER, Max, **Sosyoloji Yazıları**, çev. Taha Parla, 3. b., İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1993.

• WEBER, Max, **General Economic History,** Hellman M. Palyi, eds. Frank H.Knight, translato London: Collier Macmillian, 1961.

• ZEYTİNOĞLU, Erol, **İktisat Tarihi,** İstanbul: Süryay, 1993.

MAKALE VE DİĞERLERİ

• ACAR, Mustafa "İslâm, Protestanlık ve Modern Kapitalist Gelişme", **Bilgi ve Hikmet**, Güz, 1993.

• AKSOY, Mustafa, "Türk Sosyolojisinde ve Sosyal Bilimlerde Metodoloji Anlayışına İlişkin Bir Kritik", **Türkiye Günlüğü**, Sayı 35, Temmuz-Ağustos, 1995.

• ARSLAN, Abdürrahman, "Sekülerizm; Akleden Kalbin Parçalanışı", **Bilgi ve Hikmet**, Bahar,1993.

• AYDIN, Mustafa, "Protestanlık ve İslâm", **Bilgi ve Hikmet**, Bahar, 1993.

• BENDIX, Reinhard, "Max Webers Soziologie heute", **Max Weber Sein Werk und seine Wirkung**, (Herausgeber. Dirk Käsler), München: Nymphenburger Verlagshandlung Gmbh, 1972.

• BODUR, H. Ekber, "Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No. 10, 1991.

• ÇELİK, Ömer, "Modern İdrakin Tabii Hâsılası", **Bilgi ve Hikmet**, 2. Sayı, 1993.

• DAVUTOĞLU, Ahmet, "Alternatif Sosyal Bilim", **Konferans**, Sakarya: SÜ Fen Edebiyat Fakültesi Konferans Salonu, 10.04.1996.

• ERGİN, Feridun, "İktisadî Kalkınma", **Ak İktisat Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul: AK Yayınları, 1973.

• ERGİN, Feridun, "Sanayi Devrimi", **Ak İktisat Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul: Ak Yayınları, 1973.

• ERTÜZÜN, Teyfik, "Prof. Ülgener' in İktisadî Kalkınma Yaklaşımı", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası Prof.Dr. Sabri Ülgener'e Armağan**, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi, Cilt 43, Sayı 1-4.

• ERTÜZÜN, Teyfik, "Prof. Ülgener' in İktisadî Kalkınma Yaklaşımı", **İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt 43, No.1- 4.

• GEZGİN, M. Fikret, "Cemaat-Cemiyet Ayrımı ve Ferdinand Tönnies", **İÜ İktisat Fakültesi Mehmet Eröz'e Armağanı,** İÜ İktisat Fakültesi Yayını, 22.Sayı, (tarihsiz).

• GIDDENS, Antony, "Marx, Weber und die Entwicklung des Kapitalismus", **Seminar: Religion und gesellschaftliche Entwicklung: Studien zur Protestantismus - Kapitalismus- These Max Webers,** (Herausgegeben. Constans Seyfarth und Walter M. Sprondel), Frankfurt: Suhrkampf Taschenbuch Verlag, 1973.

• GÖYMEN, Korel, "Önsöz", **Kentleşme ve Kentlileşme Politikaları,** (ed. Hande Suher), İstanbul: TÜSES Vakfı Yayınları, 1991.

• İLKİN, Akın, "Sanayileşme", **Ak İktisat Ansiklopedisi,** Cilt II, İstanbul: Ak Yayınları, 1973.

• KALBERG, Stephen, "Max Webers Typen der Rationalität. Grundsteine für die Analyse von Rationalisierung – Prozessen in der Geschichte", **Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handels,** (Herausgeber: Walter M. Sprondel und Constans Seyfarth), Stuttgart: Ferdinad Enke Verlag Stuttgart, 1981.

• KÄSLER, Dirk, "Einleitung", **Max Weber Sein Werk und seine Wirkung,** (Herausgeber: Dirk Käsler), München: Nymphenburger Verlagshandlung Gmbh, 1972.

• KOŞTAŞ, Münir, "Maks Weber' de Din ve Zihniyet", **Felsefe Dünyası,** Aralık, 1993.

• MARDİN, Şerif, "Türkçe Çevirisine Önsöz", **Sosyoloji Yazıları,** çev. Taha Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1993.

• NİŞANCI, Ensar, **Geleneksel Patrimonyalizmden Neo-Patrimonyalizme; Bir Modernleşme Denemesi ve Bu Bağlamda Türk Düzenleyici Otoritesine Bir Bakış,** (Yayımlanmamış doktora tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2000.

• PAPCKE, Sven, Jerzy Topolski und Hans-Ulrich Wehler, "Karl Marx und Max Weber: Eine Diskussion" **Max Weber ein Symposion,** (Herausgegeben. Christian Gneuss und Jürgen Kocka), München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988.

• PARSONS, Talcot, "Rationalität und Bedeutsamkeit im Alltagshandeln. Zur Schützschen Lösung eines Weberschen Problems", **Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handels,** (Herausgeber. Walter M. Sprondel und Constans Seyfarth), Stuttgart: Ferdinad Enke Verlag Stuttgart, 1981.

• PETERS, Ruud, "Kalvinizm, Weber ve İslâm Fundamentalizmi", çev. Kadir Canatan, **Bilgi ve Hikmet,** Yaz, 1993.

• ROSTOW, W.W., "Sanayi Devrimi Nasıl Başladı", **İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt 30, 1974.

• SAYAR, Ahmet G., "Sabri Ülgener' in Bıraktığı Miras", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası Prof.Dr. Sabri Ülgener'e Armağan**, İstanbul: İ.Ü.İktisat Fakültesi, Cilt 43, Sayı 1-4.

• STOWASSER, Barbara, "İbn Haldun' un Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükseliş ve Çöküşü", çev. Tamer İşgüden, **A. Ü. SBF dergisi**, Cilt XXXIX, Ankara, 1984.

• TORUN, İshak, **Yusufeli Kasabası'nın Toplum Yapısı,** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, 2002.

• TUNA, Orhan, "Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve İki Eseri", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası Prof.Dr. Sabri Ülgener'e Armağan**, İstanbul: İ.Ü.İktisat Fakültesi, Cilt 43, Sayı 1-4.

• ÜLGENER, S. F., "Kapitalizmin Tarihi Gelişimi", **Ak İktisat Ansiklobedisi,** Cilt 2, İstanbul: Ak Yayınları, 1973.

• YÖRÜK, Ahmet, "Prof. Dr. Sabri F. Ülgener", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası Prof. Dr. Sabri Ülgener'e Armağan**, İstanbul: İ.Ü.İktisat Fakültesi, Cilt 43, Sayı 1-4.

Dr. İshak Torun

max weber'de iktisadi gelişme düşüncesi

Max Weber, iktisadî gelişme ve zihniyet -ve dolayısıyla din- arasında ilişki kuran düşüncesiyle büyük bir çığır açmıştır.

Weber' in iktisadî gelişme düşüncesi, Batı iktisadî gelişmesi ve Modern Kapitalizm'i yalnizca Batı'ya özgü kılmaya odaklanmıştır. Bu bağlamda, kendisine şu soruları yöneltmiştir: "Modern teknoloji, modern bürokratik devlet niçin başka yerde, özellikle Asya'da değil de modern zamanda Batı' da ortaya çıkmıştır. Ve, gelişmeyi etkilemek noktasında hangi toplumsal öncelikler öne çıkmış, hangi bedeller ödenmiştir?"

İktisadî gelişme ve kapitalizmi tanımlayan özellikler, büyük ölçüde halen Karl Marx ve Max Weber' in öncü niteliğindeki yazılarından çıkarılmaktadır. Ülkemizde yapılan Weberyen çalışmaların sayısı Marxist çalışmalara nispeten, şerif Mardin' in de belirttiği üzere, çok sınırlı kalmıştır. Ülkemizde, her türüyle kapitalizmin salt "talan-vurgun-sömürü" olarak algılanmasının temelinde de bu gerçeklik yatıyor olmalıdır.

Weber'e göre; elde etme güdüsü, kazanç tutkusu ve kuru kâr hırsının Modern Kapitalizmle hiçbir ilgisi yoktur. Modern Kapitalizm, olsa olsa bu irrasyonel güdülerin dizginlenmesiyle özdeş olabilir. Kazanç ve kâr arzusu her çağ ve toplumda var olmuştur. Ancak, kâr arayışı ile rasyonel çalışma disiplinin bileşimi tarihte bir kez, modern zamanda, Batı' da ortaya çıkmıştır.

www.okumusadam.com
e-mail: okumusadam@mynet.com

ISBN 975-8513-38-9
okumuşadam
9 789758 513383